

Anna Ptach

ZNAJOMOŚĆ MEDYCYNY ARABSKIEJ W GDAŃSKU
W XIV/XV – XVII WIEKU NA PRZYKŁADZIE AWICENNY
(Rozprawa doktorska)

Gdański Uniwersytet Medyczny

Anna Ptach

ZNAJOMOŚĆ MEDYCYNY ARABSKIEJ W GDAŃSKU
W XIV/XV – XVII WIEKU NA PRZYKŁADZIE AWICENNY

The knowledge of Arabic medicine in Gdańsk between
the 14/15th and 17th century on the example of Avicenna

Rozprawa doktorska

Promotor
Prof. nadzw. dr hab. n. med. Jacek Zieliński
Katedra i Klinika Chirurgii Onkologicznej

Gdańsk 2015

Pragnę złożyć gorące podziękowania wszystkim, którzy wspierali mnie w trakcie przygotowywania rozprawy doktorskiej, służyli radą i pomocą, a przede wszystkim:

– mojemu Promotorowi prof. nadzw. dr hab. n. med. Jackowi Zielińskiemu za zaproponowanie fascynującego tematu pracy i jego prowadzenie, za konsultacje, cenne rady i wskazówki w trakcie przygotowywania rozprawy doktorskiej;

– Szanownej Radzie Wydziału Nauk o Zdrowiu, a w szczególności Dziekanowi, prof. dr hab. n. med. Piotrowi Lassowi za umożliwienie wszczęcia przewodu doktorskiego i dopuszczenie do dalszych etapów obrony rozprawy doktorskiej;

– dr Marii Babnis za wskazówki metodologiczne i wprowadzenie w świat dawnej książki medycznej: kodeksów rękopiśmiennych, inkunabułów i starych druków oraz za redakcję pracy;

– mgr Stefanii Sychcie za pomoc podczas przeprowadzania kwerendy bibliograficznej, a także za tłumaczenia z języka niemieckiego dawnych tekstów

Anna Ptach

SPIS TREŚCI

Wstęp	3
Introduction	7
R. I. Awicenna na tle epoki	11
I.1. Państwo Samanidów w czasach Awicenny	12
I.2. Życie i działalność Awicenny (980-1037)	16
R. II. Medycyna według Awicenny w świetle jego spuścizny	26
II. 1. Miejsce medycyny w systematyce nauk w poglądach uczonych arabskich	26
II.2. De viribus cordis et medicinis cordialibus	33
II.3. Kanon medycyny	38
R. III. Medycyna arabska w chrześcijańskiej Europie okresu średniowiecza ze szczególnym uwzględnieniem Awicenny	47
III.1. Ośrodki kultury arabskiej w europejskiej części Regionu Śródziemnomorskiego w średniowieczu	47
III.2. Przejęcie spuścizny arabskiej przez Europę chrześcijańską	49
III.2.1. Salerno jako ośrodek medyczny we wczesnym średniowieczu	50
III.2.2. Szkoła Tłumaczy w Toledo	53
III.3. Szkoły	55
III.3.1. Salerno	56
III.3.2. Montpellier	56
III.3.3. Bolonia	61
III.3.4. Paryż	64
III.3.5. Padwa	65
R. IV. Recepcja poglądów medycznych Awicenny w Gdańsku w XV-XVII wieku	72
IV.1. Opieka medyczna w dawnym Gdańsku	72
IV.2. Gdańskie awiceniaria rękopiśmienne	79
IV.3. Dzieła drukowane Awicenny w zbiorach Biblioteki Gdańskiej	85
Streszczenie	96
Summary	98
Spis tablic	100
Spis rycin	101
Wykaz ważniejszych skrótów	106
Bibliografia	107

WSTĘP

Od ponad dekady obecnego stulecia niemal we wszystkich ośrodkach naukowych na świecie zaobserwować można wzrost zainteresowania średniowieczną medycyną arabską i jej najwybitniejszym przedstawicielem – Awicenną. Od początków XXI wieku zorganizowanych zostało kilka sympozjów i kolokwium¹. W specjalistycznych czasopismach medycznych publikowane są artykuły świadczące o wkładzie Awicenny i innych lekarzy arabskich w rozwój nauk medycznych. Powstają nowe monografie i opracowania zbiorowe, także encyklopedyczne, poświęcone problematyce medycyny arabskiej, jej wpływu na medycynę Europy Zachodniej i przyczyn tego zjawiska. Przewodzone są badania medycznych rękopisów arabskich tłumaczonych na łacinę². W tym zakresie brak jest jeszcze pełnego rozeznania. Nie wiadomo bowiem ile rękopisów i gdzie się zachowało. Dotyczy to zarówno spuścizny Awicenny jak i innych lekarzy arabskich³.

Zwiększone zainteresowanie medycyną arabską na świecie nie znajduje odbicia w polskim piśmiennictwie, zarówno w aspekcie historycznym jak i współczesnej oceny dorobku średniowiecznej medycyny islamskiej i jej głównych przedstawicieli. W Polsce ukazało się dotąd niewiele publikacji na temat Awicenny, większość z nich dotyczy jego poglądów filozoficznych⁴. Wydana w 1953 roku praca zbiorowa dla uczczenia tysiąclecia jego urodzin⁵ zawiera m. in. rozdział dotyczący dzieł Awicenny w Polsce. Niestety materiał w nim zawarty jest niekompletny, brak w nim m.in. gdańskich *awicenianów*⁶. Pracą, która w sposób uogólniający przedstawia Awicennę jako filozofa i jako lekarza jest artykuł Tomasza Stefaniuka *Miejsce Awicenny w historii nauki islamskiej*⁷. Jego wartość dla problematyki, która jest przedmiotem niniejszej pracy jest niewielka.

W polskim piśmiennictwie specjalistycznym nie ma prac poświęconych Awicennie jako lekarzowi z wyjątkiem ogólnikowego artykułu zamieszczonego w „Wiadomościach Lekarskich”, i w szerszym zakresie medycynie arabskiej, a kilka publikacji o Awicennie znajdujących się w Głównej Bibliotece Lekarskiej to liczące od jednej do kilku stron artykuły i jedna książka na wpół opowieść, na wpół popularna, nie wnoszą nic nowego w tym zakresie⁸.

Niewiele miejsca medycynie arabskiej i jej wpływom na medycynę europejską poświęcają polskie opracowania z zakresu historii medycyny. W wydanej w 2004 roku *Historii medycyny* medycyna arabska zajmuje niespełna trzy strony⁹. Tymczasem do Polski medycyna arabska dotarła już w XV wieku, niewiele później niż do innych krajów Europy spoza państw basenu Morza Śródziemnego, w Akademii Krakowskiej stając się przedmiotem nauczania. Wykształceni w zagranicznych szkołach i uniwersytetach Polacy, studiujący medycynę zapoznawali się z pismami autorów antycznych (Hipokrates, Galen) i arabskich, których znajomość była wymagana podczas egzaminów. Lekarze po ukończeniu studiów osiedlali się także w Gdańsku. Już w XIV wieku na terenie Głównego Miasta aż trzech medyków miało praktykę lekarską. Ten przekaz historyczny zainspirował autorkę do podjęcia badań nad medycyną w dawnym Gdańsku. Tematem niniejszej rozprawy jest znajomość medycyny arabskiej w Gdańsku w XIV/XV–XVII wieku na przykładzie Awicenny.

Gdańsk jako jedno z najważniejszych miast europejskich nie pozostawał w tyle za współczesną nauką europejską we wszystkich dziedzinach. Postawiono więc hipotezę, że również w dziedzinie medycyny nie ustępował innym miastom europejskim. Zbadanie i potwierdzenie tej hipotezy było głównym celem niniejszej pracy. Wymagało to przedstawienia stanu wiedzy medycznej w Europie oraz dróg jakimi docierała do Gdańska. Ze względu na niedostateczny stan badań nad tymi zagadnieniami w zakresie niezbędnym przeprowadzono własne badania, w wyniku których sprostowane zostały obiegowe opinie, nie znajdujące potwierdzenia w źródłach.

W pracy zastosowano metodę chronologiczno–problemową, której podporządkowano poszczególne rozdziały. Praca składa się z czterech rozdziałów. Rozdział pierwszy zatytułowany *Awicenna na tle epoki* obejmuje koleje życia Awicenny bardzo silnie uzależnione od wydarzeń politycznych. Rozdział drugi *Medycyna według Awicenny w świetle jego spuścizny* zawiera ewolucję poglądów na medycynę począwszy od czasów antycznych oraz poglądy uczonych arabskich na miejsce medycyny w systematyce nauk, w tym Awicenny, który wprowadził do klasyfikacji pojęcie teorii medycyny, dzięki czemu uznana została za samodzielny dyscyplinę naukową. Jej miejsce wśród nauk stosowanych, wskazane przez innego arabskiego uczonego, pozostaje niezmiennym do dziś. W rozdziale tym omówiono także dwa dzieła Awicenny a mianowicie *De viribus cordis et medicinis cordialibus* i znany powszechnie *Kanon medycyny*.

W rozdziale trzecim noszącym tytuł *Medycyna arabska w chrześcijańskiej Europie okresu średniowiecza ze szczególnym uwzględnieniem Awicenny* omówiono

główne ośrodki kultury i nauki islamskiej w europejskiej części Regionu Śródziemnomorskiego, proces przejmowania spuścizny arabskiej przez świat chrześcijański a także najstarsze szkoły medyczne i uniwersytety południowej Europy oraz ich programy nauczania.

Rozdział czwarty, którego tytuł brzmi *Recepcja medycyny Awicenny w Gdańsku w XV–XVII wieku* poświęcony jest gdańskiej medycynie. Przedstawiono w nim:

- opiekę medyczną w dawnym Gdańsku;
- gdańskie *awiceniana* rękopiśmienne w zbiorach gdańskich bibliotek (Biblioteka Mariacka, Biblioteka Rady Miejskiej);
- drukowane dzieła Awicenny znajdujące się w Bibliotece Gdańskiej.

Ponieważ wstępna analiza materiału źródłowego wykazała, że w Gdańskim Gimnazjum Akademickim nie realizowano programu nauczania medycyny w oparciu o nauki Awicenny, pominięto je w niniejszej pracy.

Podstawową bazę źródłową pracy stanowią rękopisy z XV–XVI wieku i stare druki zawierające pisma Awicenny, znajdujące się obecnie w zbiorach specjalnych Biblioteki Gdańskiej PAN oraz zdigitalizowane zasoby bibliotek europejskich, które posłużyły do badań porównawczych, jak np. pochodzący z XIV/XV wieku iluminowany kodeks rękopiśmienny zawierający *Kanon medycyny* i *De viribus cordis* z Biblioteki Watykańskiej. Uwzględniono rękopisy medyczne Biblioteki Gdańskiej zawierające *awiceniana*, czyli rękopisy związane z osobą Awicenny, obejmujące nie tylko jego dzieła ale również prace odwołujące się do tego autora. Przebadano także proveniencje gdańskich *awicenianów*, które w niektórych przypadkach umożliwiły ustalenie właścicieli ksiąg zarówno rękopiśmiennych jak i drukowanych oraz podjęto próbę zbadania dróg jakimi dotarły one do Gdańska. Pracę uzupełnia bibliografia wykorzystanych źródeł i literatury, spis tablic i spis ilustracji oraz wykaz najważniejszych skrótów.

Przypisy do Wstępu

---

¹ *Before and after Avicenna. Proceedings of the First Conference of the Avicenna Study Group* [Yale University 2001]. Ed. by David C. Reisman [...], Leiden–Boston 2003; *Interpreting Avicenna: Science and philosophy in medieval Islam. Proceedings of the Second Conference of the Avicenna Study Group* [Maine, Germany 2002]. Ed. by Jon McGinnis [...], Leiden 2004; *International Colloquium: The manuscript tradition of Avicenna's Kitab al-Shifa. The current state of research and future prospects*, Pisa, 22–24 September 2010; *Colloquium Avicenna and Avicennismus. A colloquium at SOAS [The School of Oriental and African Studies]*, 6–7 June 2014.

² E. Aziz, B. Nathan, J. McKeever, *Anesthetic and analgesic practices in Avicenna's Canon of Medicine*, “American Journal of Chinese Medicine”, Vol. 28, 2000, No 1, s. 147–151; D. C. Reisman, *A new standard for Avicennas studies*, “Journal of the American Oriental Society”, Vol. 122, 2002, No 3, s. 562–577; S. M. A. Madineh, *Avicenna's Canon of medicine and modern urology: part I: bladder and its diseases; part II: bladder calculi; part III: other bladder diseases; part IV: normal voiding, dysuria, and oliguria*, “Urology Journal”, Vol. 5, 2008, No 4, s. 284–293; Vol. 6, 2009, No 1, s. 63–68, No 2, s. 138–144, No 3, s. 228–233; M. A.R. Chamsi–Pasha, H. Chamsi–Pasha, *Avicenna's contribution to cardiology* “Avicenna Journal of Medicine”, Vol. 4, 2014, No 1, s. 9–12; J. McGinnis, *Avicenna*, Oxford 2010 (Great Medieval Thinkers); J. Janssens, *Ibn Sina (Avicenna) Latin translation of*, [w:] *Encyclopedia of medieval philosophy: philosophy between 500 and 1500*, ed. by H. Lagerlund, London 2011; A. Bertolacci, *The reception of Avicenna in Latin medieval culture*, [w:] *Critical essays*, ed. by P. Adamson, Cambridge 2013 – to tylko niektóre z licznych publikacji.

³ U. Weiser, *Avicenna: the influence of Avicenna in medical studies in the West*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*. Vol. 3, 1987, s. 107.

⁴ Filozofia Awicenny była przedmiotem badań polskich filozofów m. in. prof. Stefana Świeżawskiego (1907–2004), prof. Mieczysława Gogacza (ur. 1926), który nadal popularyzuje poglądy filozoficzne Awicenny na forum edukacyjnym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego – www.katedra.uksw.edu.pl; filozofią Awicenny zajmuje się Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu. Poglądy filozoficzne Awicenny są omawiane w polskich opracowaniach poświęconych filozofii średniowiecznej m. in. w monografii S. Wielgusa, *Z obszarów średniowiecznej myśli islamskiej, żydowskiej i chrześcijańskiej*, Płock 2002.

⁵ *Avicenna: Abu Ali ibn Sina*. Praca zbior. pod red. A. Zajączkowskiego. Warszawa 1953.

⁶ J. Reychman, *Awicenna w Polsce*, [w:] *Avicenna: Abu Ali ibn Sina*, dz. cyt., s. 188–207.

⁷ *Szkice z nauk o zdrowiu*. Red. E. Anczyk, T. 2, Sosnowiec 2010, s. 41–55.

⁸ Baza GBL.

⁹ *Historia medycyny* pod red. T. Brzezińskiego. Wyd. 4, Warszawa 204, s. 47–50.

INTRODUCTION

For more than a decade of this century almost in all scientific centres in the world an increasing interest in medieval Arabic medicine and its most outstanding representative – Avicenna has been observed. Since the beginning of the 21st century several conferences and symposia have been organized¹. Specialist medical journals articles proving Avicenna's and other Arabic doctors' contribution to the development of medical sciences have been published. There are new monographs and monographic collections, but also encyclopaedias devoted to the issues of Arabic medicine and its influence on Western Europe and the causes of this phenomenon. Studies of medical manuscripts translated into Latin are conducted². However, a full insight in this field is still lacking. It is unknown how many manuscripts and where they have been preserved. It concerns both the legacy of Avicenna as well as the legacy of other Arabic doctors³.

An increased interest in Arabic medicine in the world is not reflected in Polish literature both in historical aspect and in the contemporary assessment of the legacy of medieval Islamic medicine and its main representatives. In Poland there have been few publications on the issue of Avicenna published and majority of them concerns his philosophical views⁴. Published in 1953 a joint publication to honour the millennium of his birthday⁵ includes inter alia a chapter on Avicenna's works in Poland. Unfortunately, the included material is incomplete, it lacks Gdańsk awiceniiana manuscriptal⁶. A work which in a generalizing way presents Avicenna as a philosopher and a doctor is an article by Tomasz Stefaniuk entitled *The role of Avicenna in the history of Islamic science (Miejsce Awicenny w historii nauki islamskiej)*⁷. Its value to the issues presented by this doctoral thesis is little.

In Polish specialist literature there are no works devoted to Avicenna as a doctor except for a general article published in „Medical News” („Wiadomości Lekarskie”). There are a few publications about Avicenna in the Main Medical Library (Główna Biblioteka Lekarska). However, these are either short articles or a book (partially a story) which do not contribute anything new to the subject⁸.

Moreover, Polish monographs in the field of the history of medicine do not write

much about Arabic medicine and its influence on European medicine. In *History of Medicine* published in 2004 Arabic medicine takes only three pages⁹. However, Arabic medicine reached Poland in the 15th century, not much later than to other European countries from outside the Mediterranean Sea region, and in the Academy of Cracow it became one of the subjects. Educated Polish people studying medicine at foreign schools and universities got acquainted with the works of various ancient (Hippocrates, Galen) and Arabic writers. Their knowledge was required during exams. After graduation, doctors settled also in Gdańsk. Already in the 14th century three physicians had their medical practices in the Main City. This historical source inspired the author to undertake the research on medicine in old Gdańsk. The subject of this thesis is the knowledge of Arabic medicine in Gdańsk between the 14/15th and 17th century on the example of Avicenna.

Gdańsk as one of the most important European cities was not falling behind contemporary European science in all fields. Therefore, a hypothesis was formulated that also in the field of medicine Gdańsk equalled other European cities. Investigation and confirmation of this hypothesis was the main aim of this thesis. It required the presentation of the state of medical knowledge in Europe and the ways it was reaching Gdańsk. Due to insufficient state of research on these issues, own research was conducted which led to the correction of widespread opinions which had not found their confirmations in sources.

In this work the method according to chronology and issues was applied and individual chapters were submitted to it. The work contains four chapters. The first chapter entitled *Avicenna against a background of the period* includes the course of life of Avicenna which were strongly dependent on political events. The second chapter *Medicine according to Avicenna in the light of his legacy* contains the evolution of the views on medicine from ancient times as well as the opinions of Arabic scholars on the issue of medicine in the systematics of science, including Avicenna who introduced the theory of medicine into classification which contributed to recognition of medicine as a separate scientific discipline. Its place among applied sciences indicated by another Arabic scholar remains unchanged until today. In this chapter also two works of Avicenna *De viribus cordis et medicinis cordialibus* and a well-known *Canon of medicine* were discussed.

In the third chapter entitled *Arabic medicine in Christian Europe during Middle Ages with special consideration of Avicenna* main centres of culture and Islamic science in European part of the Mediterranean Region, the process of adopting Arabic

legacy by the Christian world as well as the oldest medical schools and universities of Southern Europe and their curricula were discussed.

Chapter four entitled *Reception of Avicenna in Gdańsk in the period of the 15th–17th century* was devoted to Gdańsk medicine. This chapter presents:

- health care in old Gdańsk;
- Gdańsk manuscriptal awiceniana in the collections of Gdańsk libraries (St Mary's Library, Town Council's Library);
- printed works of Avicenna located in Gdańsk Library.

Academic Gymnasium of Gdańsk the curriculum of medicine based on the learning of Avicenna was not realized it was omitted in this thesis.

The basic source base of the thesis consists of manuscripts from the period of the 15th and 16th century and old prints which contain Avicenna's writings which are available in the special collections of Gdańsk Library of Polish Academy of Sciences as well as digitalized collections of European libraries which were used for comparative research such as originating from the 14th/15th century illuminated manuscript code containing *Canon of medicine* and *de viribus cordis* from the Vatican Apostolic Library. Furthermore, medical manuscripts from Gdańsk Library which include Avicenna's manuscripts but also works referring to this author were taken into consideration. The provenances of Gdańsk awiceniana manuscriptal were also analysed. In some cases it enabled to establish the owners of books both manuscripts as well as printed ones. An attempt to examine the ways by which they reached Gdańsk was made. This thesis is supplemented by the bibliography of sources and literature, list of tables and list of illustrations as well as a list of abbreviations.

Footnotes to Introduction

---

¹ *Before and after Avicenna. Proceedings of the First Conference of the Avicenna Study Group* [Yale University 2001]. Ed. by David C. Reisman [...], Leiden–Boston 2003; *Interpreting Avicenna: Science and philosophy in medieval Islam. Proceedings of the Second Conference of the Avicenna Study Group* [Maine, Germany 2002]. Ed. by Jon McGinnis [...], Leiden 2004; *International Colloquium: The manuscript tradition of Avicenna's Kitab al-Shifa. The current state of research and future prospects*, Pisa, 22–24 September 2010; *Colloquium Avicenna and Avicennismus. A colloquium at SOAS [The School of Oriental and African Studies]*, 6–7 June 2014.

² E. Aziz, B. Nathan, J. McKeever, *Anesthetic and analgesic practices in Avicenna's Canon of Medicine*, "American Journal of Chinese Medicine", Vol. 28, 2000, No 1, s. 147–151; D. C. Reisman, *A new standard for Avicennas studies*, "Journal of the American Oriental Society", Vol. 122, 2002, No 3, s. 562–577; S. M. A. Madineh, *Avicenna's Canon of medicine and modern urology: part I: bladder and its diseases; part II: bladder calculi; part III: other bladder diseases; part IV: normal voiding, dysuria, and oliguria*, "Urology Journal", Vol. 5, 2008, No 4, s. 284–293; Vol. 6, 2009, No 1, s. 63–68, No 2, s. 138–144, No 3, s. 228–233; M. A.R. Chamsi–Pasha, H. Chamsi–Pasha, *Avicenna's contribution to cardiology* "Avicenna Journal of Medicine", Vol. 4, 2014, No 1, s. 9–12; J. McGinnis, *Avicenna*, Oxford 2010 (Great Medieval Thinkers); J. Janssens, Ibn Sina (Avicenna) Latin translation of, [w:] *Encyclopedia of medieval philosophy: philosophy between 500 and 1500*, ed. by H. Lagerlund, London 2011; A. Bertolacci, The reception of Avicenna in Latin medieval culture, [w:] *Critical essays*, ed. by P. Adamson, Cambridge 2013 – to tylko niektóre z licznych publikacji.

³ U. Weiser, Avicenna: the influence of Avicenna in medical studies in the West, [w:] *Encyclopaedia Iranica*. Vol. 3, 1987, s. 107.

⁴ Filozofia Awicenny była przedmiotem badań polskich filozofów m. in. prof. Stefana Świeżawskiego (1907–2004), prof. Mieczysława Gogacza (ur. 1926), który nadal popularyzuje poglądy filozoficzne Awicenny na forum edukacyjnym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego – www.katedra.uksw.edu.pl; filozofią Awicenny zajmuje się Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu. Poglądy filozoficzne Awicenny są omawiane w polskich opracowaniach poświęconych filozofii średniowiecznej m. in. w monografii S. Wielgusa, *Z obszarów średniowiecznej myśli islamskiej, żydowskiej i chrześcijańskiej*, Płock 2002.

⁵ *Awicenna: Abu Ali ibn Sina*. Praca zbior. pod red. A. Zajączkowskiego. Warszawa 1953.

⁶ J. Reychman, Awicenna w Polsce, [w:] *Awicenna: Abu Ali ibn Sina*, dz. cyt., s. 188–207.

⁷ Szkice z nauk o zdrowiu. Red. E. Anczyk, T. 2, Sosnowiec 2010, s. 41–55.

⁸ Baza GBL.

⁹ *Historia medycyny* pod red. T. Brzezińskiego. Wyd. 4, Warszawa 2004, s. 47–50.

Rozdział I

AWICENNA NA TLE EPOKI

Awicenna, najwybitniejszy uczyony wczesnego średniowiecza, do dziś fascynuje badaczy, którzy co rusz odkrywają go na nowo. Trudno nie zgodzić się z opinią Józefa Bielawskiego, który stwierdził, że „Awicenna, wielki filozof, lekarz, uczyony encyklopedysta, wyrósł i rozwinął się w kręgu kultury muzułmańskiej i stanowi najdoskonalszy jej wykwit, dzieło zaś jego wkroczyło daleko poza krąg świata islamu i weszło do skarbnicy kultury całego świata¹.

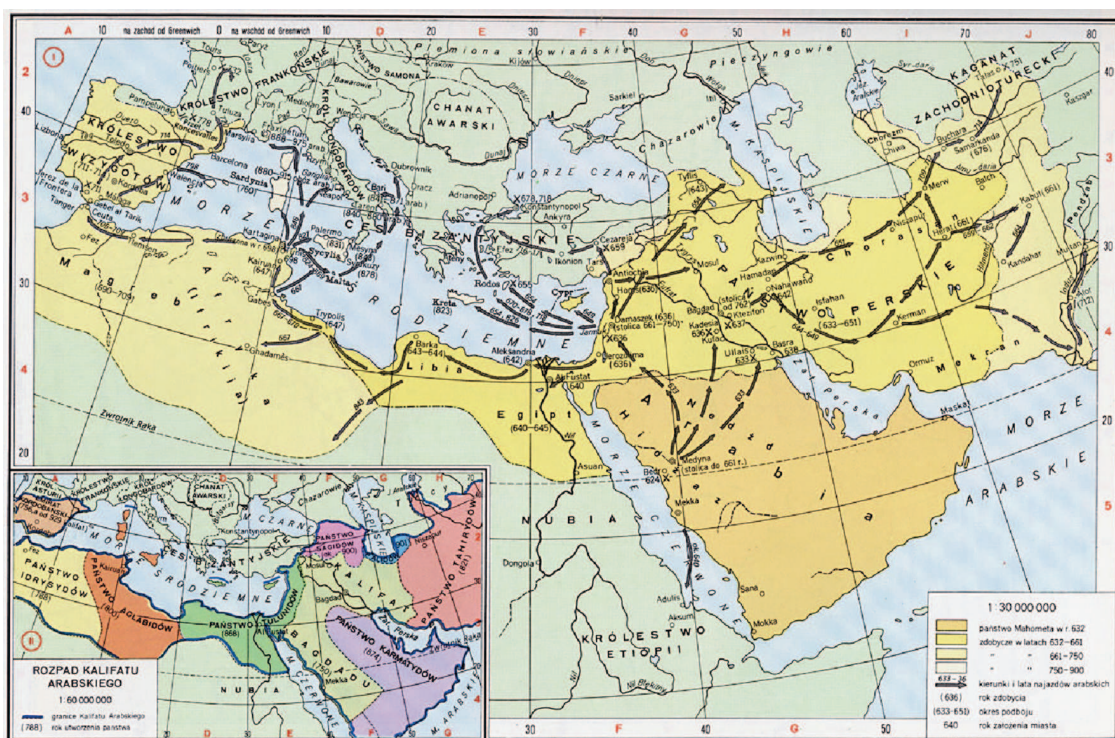

1. Znaczek Poczty Polskiej wyemitowany w 1953 roku z okazji 1000. rocznicy urodzin Awicenny

Aby zrozumieć na czym polega fenomen tego, nie zawahajmy się tu użyć słowa genialnego uczonego, nazywanego przez współczesnych „przywódcą mędrców” („asz-szajch ar-rajs”)² należy przynajmniej w ogólnym zarysie zapoznać się z epoką, w której żył i działał Awicenna. Zanim jednak zajmiemy się czasami Awicenny krótko chcemy przedstawić historię państwa perskiej dynastii Samanidów, którego kultura ukształtowała uczonego.

I.1. Państwo Samanidów w czasach Awicenny

Po wiekach podbojów (VII–IX), na początku X stulecia Arabowie zajmowali obszar od południowozachodniej Europy i basenu Morza Śródziemnego (Półwysep Iberyjski, Kreta, Rodos, Sycylia, Korsyka, Wyspy Kanaryjskie) po Azję Środkową i północną Afrykę. Jest rzeczą znaną, że stojący niżej pod względem cywilizacyjnym Arabowie nie niszczyli dorobku intelektualnego podbitych krajów lecz przejmowali go i wzbogacali tworząc jednolitą kulturę arabską³. Imperium arabskie powstało na terenach gdzie była wysoko rozwinięta kultura oraz bogate tradycje cywilizacyjne jak np. Egipt, Mezopotamia, część Europy, Afryka Północna.

2. Kalifat arabski po podbojach w VI–IX wieku.

Z lewej strony u dołu rozpad kalifatu na poszczególne państwa

Arabowie w sposób twórczy wykorzystywali osiągnięcia Bizancjum i Grecji. Zetknięcie się z kulturą i nauką podbitych krajów wywołało przewrót umysłowy i niebawem rozwój cywilizacji arabskiej. Było to oczywiste, bo umiłowanie wiedzy i w konsekwencji poważanie uczonych jest obowiązkiem religijnym, nakazanym Mahometowi w objawieniu:

Czytaj! W imię Twego Pana, który stworzył
Stworzył człowieka z *al-alaq!*

Czytaj! A Twój Pan jest najszlachetniejszy!
Ten, który nauczył człowieka przez pióro;
Nauczył człowieka tego, czego on nie wiedział⁴.

Jednakże to nie etniczni Arabowie zdominowali naukę i filozofię, lecz właśnie Persowie. Ponieważ większość swych dzieł napisali po arabsku, uznawani są za uczonych arabskich, a w każdym razie należących do cywilizacji arabskiej⁵.

Ich osiągnięcia, wolne od ortodoksji islamskiej, stały się bezcennym dziedzictwem świata zachodniego. „Każdy badacz średniowiecznej filozofii [...] łatwo stwierdza olbrzymi wpływ muzułmańskich filozofów na średniowiecznych filozofów chrześcijańskich”⁶.

W połowie X wieku władztwo Samanidów rozciągało się na olbrzymim terytorium Azji Środkowej, obejmującym m.in. dawne posiadłości perskie. Nominalnie była to prowincja kalifatu bagdadzkiego. Faktycznie Samanidzi byli niezależni i dość szybko regularne wpłaty do budżetu w Bagdadzie zastąpili doraźnymi lub okolicznościowymi prezentami⁷.

Najbogatszą prowincją państwa był Chorasán. Na tym terytorium znajdowały się oazy, gdzie uprawiano pszenicę, ryż, bawełnę, sady owocowe, ogrody warzywne, winorośle. Kwitło jedwabnictwo, uprawa konopi, lnu. Były tam dobrze rozwinięte miasta. Do znaczniejszych oprócz stolicy państwa Buchary należały m. in. Samarkanda, Urgencz, Merw i Balch. Wysoko rozwinięte było rzemiosło, w tym artystyczne. Ogromne dochody przynosiły szlaki karawanowe, przede wszystkim tzw. szlak jedwabny i szlak handlu niewolnikami⁸.

W połowie X wieku dynastia Samanidów znajdowała się u szczytu potęgi. Centrum życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego skupiało się w Bucharze. Na dworze w Bucharze przebywali uczeni i poeci, przydając splendoru władcom. Tu, najznakomitszy przed Awicenną lekarz, ar-Razi (Rhazes) zadedykował swój traktat medyczny *Liber ad Almansorum (al-Tibb al-Mansuri)* księciu samanidzkiemu Abu Salih Mansurowi ibn Ishaq ibn Ahmad ibn Asad (†915) z Sidżistanu⁹.

Samanidzi zgromadzili w Bucharze bezcenną bibliotekę, której wartość przewyższała księgozbiór bagdadzkiego Domu Mądrości.

Na bazarze książkowym w Bucharze można było nie tylko nabyć poszukiwane dzieła, ale także spotkać uczonych i literatów, którzy wiedli tam dysputy naukowe i wymieniali poglądy¹⁰.

3. Nastawianie złamania, miniatura z kodeksu *Al-Tarifi* Abulcasisa

4. Przyżeganie, miniatura z kodeksu *Al-Tarifi* Abulcasisa

5. Przedstawienie ar Razi (Rhazes) w dziele Gerarda z Cremony *Recueil des traités de médecine*

Państwo Samanidów tym różniło się od innych państw ówczesnego świata islamu, że tutejsi emirowie nie prowadzili łupieskich wojen. Stabilizacja i względny dobrobyt zapewniały spokój wewnętrzny. Sytuacja zaczęła się zmieniać pod koniec X wieku. Stabilności władzy zagroziła buntownicza arystokracja wojskowa oraz koczownicze plemiona tureckie, na których w dużym stopniu opierała się władza Samanidów.

Autorzy nie są zgodni w opisie ostatnich lat panowania Samanidów¹¹. Ponieważ szczegółowe omówienie tego wymaga podjęcia dodatkowych badań, co wykracza poza ramy zakreślone niniejszej pracy, ograniczyliśmy się do przedstawienia faktów, które pozwalają wyjaśnić niezgodności i rozbieżności w opracowaniach dotyczących Awicenny¹².

Wobec rewolty tureckich dowódców gwardii, sprzymierzonych z Karachanidami¹³ emir Mansur II (997–999) zawarł porozumienie z Mahmudem z Ghazny, który za cenę oddania mu Chorasanu, przypomnijmy, najbogatszej prowincji państwa, pokromił buntowników. Nie na długo jednak, ponieważ buntownicy obawiając się dalszego zbliżenia obu panujących, w lutym 999 roku odsunęli od władzy Mansura i wymusili na wezryrze i radzie nadwornej oddanie rządów jego bratu Abd al-Malikowi. Oślepiony przez buntowników Mansur wkrótce zmarł.

Jesienią 999 roku Bucharze zagroził Karachanida ilek Nasr (998–1012/1013), który 23 października zajął Bucharę i pojmał emira. Jednak nie był to jeszcze koniec państwa Samanidów. Walkę o jego odbudowę podjął brat Abd al-Malika Abu Ibrahim Isma'il (999–1005). Po ucieczce z niewoli u Karachanidów, dotarł do Chorezmu, gdzie skupił wokół siebie zwolenników Samanidów i przy ich pomocy ok. 1000 roku zdobył Bucharę, ogłosił się następcą al-Malika i przyjął imię al-Muntasira (Zwycięzcy). Niedobitki Karachanidów uciekli do Samarkandy. W 1001 roku Isma'il zajął Niszpur, leżący w Chorasanie na terytorium podległym władzy Mahmuda. Pod koniec tego roku Mahmud wyparł Isma'ila z miasta. W 1002 (?) roku ilek Nasr ponownie zatakował Isma'ila i zmusił go do wycofania się do Chorezmu. W 1003 roku Isma'il wrócił z posiłkami, rozbił wojsko Nasra i wziął do niewoli osiemnastu jego wodzów. Jesienią tego roku ponownie wyprawił się do Chorezmu po posiłki. W maju 1004 roku wznowił ofensywę przeciwko Karachanidom, rozgromił ileka Nasra. Podczas próby usunięcia resztek wojsk ileka z Ustruzanu, wskutek zdrady jednego z dowódców tureckich, poniósł klęskę. Schronił się u koczowników w pobliżu Merwu. Tu na początku 1005 roku został zamordowany¹⁴.

I.2. Życie i działalność Awicenny (980–1037)

Abu Ali al-Husajn ibn Abdallah ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sina, bo tak faktycznie brzmiało nazwisko Awicenny¹⁵ urodził się w 980 roku w Afszanie (Afshanah) koło Buchary (obecnie w Uzbekistanie). Ojciec jego Abdallah (Abdullah) pochodził z miasta Balch (obecnie w północnym Afganistanie, na równinie Baktrii). Za rządów emira Nuha II ibn Mansura (976–997) przeniósł się do Buchary, gdzie został naczelnikiem biura podatkowego w Charamajsan. Ożenił się z mieszkanką pobliskiej Afszany imieniem Setara i osiedlił się tej miejscowości. Tam przyszedł na świat Awicenna i jego młodszy brat¹⁶.

Abdallah był człowiekiem światłym i wykształconym. Według świadectwa Awicenny ojciec jego był wyznawcą izmailizmu, doktryny teologicznej, opartej na filozofii neoplatońskiej. Z autobiografii Awicenny wynika, że jego brat także był wyznawcą izmailizmu. Jak wspomina, ojciec często dyskutował z bratem o duszy i rozumie¹⁷. Awicenna przysłuchiwał się tym dysputom, które go interesowały i wciągały¹⁸. Wprawdzie nigdzie w swojej autobiografii nie wspominał o przejściu na izmailizm, ale w swoich poglądach

filozoficznych, nawiązywał do neoplatonizmu¹⁹. Zapewne dlatego jego system filozoficzny przekroczył granice islamu, mając znaczący wpływ na filozofię chrześcijańską.

Awicenna nie był ortodoksyjnym muzułmaninem, to bardzo ważne stwierdzenie, wydaje się, że kluczowe dla zrozumienia jego geniuszu, który nie mieścił się w ramach ideologicznych. To także zaważyło na jego całym życiu.

Jak wyżej wspomniano, stanowisko naczelnika biura podatkowego było prestiżowe, a ponadto bardzo intratne. Toteż Abdallah mógł sobie pozwolić na staranne wykształcenie swoich dwóch synów. Z tego względu przeniósł się z rodziną do Buchar. Tu przyszły uczonej jako mały chłopiec pod opieką zatrudnionego przez ojca nauczyciela zgłębiał Koran i pierwsze nauki zwane adab, obejmujące muzułmańską kulturę humanistyczną przekazywaną przez literaturę adabową²⁰. Już w wieku dziesięciu lat posiadał wiedzę przeciętnego muzułmanina. Następnie studiował filozofię, geometrię, arytmetykę, prawo, teorię muzyki, logikę i astronomię, początkowo pod kierunkiem filozofa Abu Abdallaha an-Natili, również zatrudnionego przez ojca jako prywatnego nauczyciela, a potem samodzielnie, poszerzając swoje zainteresowania o nauki przyrodnicze (fizyka) i metafizykę²¹.

6. Awicenna jako książę, rycina z weneckiego wydania *Kanonu medycyny* (1520)

Wkrótce podjął studia medyczne. O swoim zainteresowaniu medycyną tak pisze w autobiografii: „Następnie zapragnąłem studiować medycynę i zacząłem pilnie czytać książki z tej dziedziny”²². Nie był to tylko kaprys głodnego wiedzy młodzieńca. Zgodnie z nauczaniem Proroka „wiedza jest podwójna; ta która dotyczy religii, i ta, która dotyczy ciała (tj. medycyny)”²³. Bez znajomości medycyny nie było pełnej wiedzy. Dodać należy, że niebываły rozwój medycyny w świecie islamu wiąże się ściśle z religijnymi nakazami dbania o zdrowie. „Dbałość o zdrowie stanowi w islamie niezwykle ważny obowiązek religijny, wynikający z konieczności odpowiedniego dbania o «depozyt», jakim jest powierzone człowiekowi ciało doczesne, stworzone przez Boga. Właściwe dbanie o ów «depozyt», higiena etc. wynikają zatem z poddania się woli Boga i realizowania Jego objawionych nakazów”²⁴.

Mistrzem Awicenny w medycynie był chrześcijański lekarz Abū Sahl Jahja al-Masīhī²⁵. Awicenna przestudiował dzieła muzułmańskich lekarzy, a także autorów greckich w arabskim przekładzie. Następnie rozpoczął własne badania nad chorymi i chorobami. Szybko zyskał sławę znakomitego lekarza²⁶. Równocześnie nadal zgłębiał prawo i jak twierdzi prowadził dysputy w tej dziedzinie. Miał wówczas szesnaście lat²⁷. W wieku osiemnastu lat posiadał pełną wiedzę jak to określił „w stopniu dostępnym dla ludzkich możliwości”²⁸.

Jak pisze w swojej biografii, wezwany na dwór Samanidów do ciężko chorego emira Nuh ibn Mansura, leczył go wraz z lekarzami nadwornymi, pozostając w służbie na jego dworze. Poprosił o pozwolenie na korzystanie z biblioteki. Emir wyraził zgodę. Dalej rozpisuje się na temat księżnicy Samanidów. Ani słowa o wyleczeniu Nuh ibn Mansura²⁹. Tymczasem autorzy piszący o Awicennie, nie wiadomo na jakiej podstawie, twierdzą, że Awicenna wyleczył Nuh ibn Mansura i w nagrodę otrzymał zgodę na korzystanie z jego biblioteki.

Sprawie rzekomego wyleczenia emira warto się przyjrzeć, bo jest ona sprzeczna z przekazami źródłowymi i chronologią. Awicenna uznanym lekarzem został po ukończeniu 16 lat, ale jak podaje jeszcze półtora roku studiował inne dziedziny wiedzy, dopiero potem wspomina o leczeniu emira, zatem musiało to być albo pod koniec 996 roku, albo w 997 roku. Nuh ibn Mansur zmarł w 997 roku, a więc w tym roku, w którym leczył go Awicenna. Można zadać pytanie – skoro go wyleczył, to dlaczego emir zmarł.

I jeszcze jedno spostrzeżenie. Awicenna pisząc w swojej autobiografii o korzystaniu z biblioteki Samanidów stwierdza: „przeczytałem więc te książki [...] Doszedłszy do lat osiemnastu ukończyłem zdobywanie całej tej wiedzy”³⁰. Oznacza to, że skończył studiowanie księgozbioru Samanidów w 998 roku, a więc już po śmierci Nuha ibn Mansura.

Wynika z tego, że również następca Nuha, Mansur II ibn Nuh pozwalał mu korzystać z biblioteki dworskiej. Zatem nie była to „nagroda za wyleczenie emira” jak sugerują badacze. Być może Awicenna pozostał na dworze w służbie Mansura II.

7. Awicenna badający moc – miniatura z kodeksu *Medizinische Traktate und Rezepte*

Rychła śmierć emira w tragicznych okolicznościach pozbawiła go urzędu. A nie pisał o tym, podobnie jak nie pisał o innych dramatycznych wydarzeniach, których był świadkiem, albo uczestnikiem, dlatego, że byłoby to nierozważne, a nawet niebezpieczne. W swojej autobiografii Awicenna jest oszczędny w słowach, zρέcznie omija niebezpieczne tematy ograniczając się do zdawkowych stwierdzeń typu „z konieczności opuściłem Bucharę” itp³¹.

Można jedynie przypuszczać, że lata 1000–1002 przeżył w Bucharze jako osoba prywatna. W wieku dwudziestu jeden lat rozpoczął działalność naukową. W tym czasie (ok. 1000 roku) zmarł jego ojciec. Awicenna znalazł się w trudnym położeniu i jak pisze w swojej biografii, przyjął na krótko urząd na dworze księcia. Można sądzić, że służył na dworze Isma'ila w 1000 roku, do czasu podjęcia przez tego ostatniego działań wojennych jesienią tego roku.

Następnie opuścił Bucharę, w 1004 roku³² przenosząc się do Gurgandż (Urgencz), stolicy Chorezmu.

Chorezm w początkach XI wieku stał się samodzielnym księstwem. Tę samodzielność uznał kalif abbasydzki. Decyzja ta na krótko uchroniła Chorezm przed próbą zagarnięcia ze strony Mahmuda z Ghazny. Bogate miasta Chorezmu były centrami przemysłu, handlu i kultury. Było tam wielu wykształconych ludzi i uczonych: matematyków, astronomów, filozofów, medyków i filologów. Władca Chorezmu, emir Ali ibn Mamun (997–1009)³³ był wielkim miłośnikiem nauk i protektorem uczonych³⁴. Na dworze Mamuna przebywali wówczas znamienici uczeni a wśród nich wspomniany nauczyciel Awicenny Abu Sahl al-Masīhī.

Awicenna został przyjęty w służbę emira jako uczonego–jurysta z „hojną pensją miesięczną”, „odpowiednią do jego pozycji”³⁵. W 1009 roku na dwór ibn Mamuna przybył wysłannik Mahmuda z żądaniem, by wyprawił przebywających w jego służbie uczonych do Ghazny³⁶. Awicenna i al-Masīhī odmówili wyjazdu. Trzeba tu dodać, że władca Chorasana był ortodoksyjnym sunnitą, prowadzącym wojny łupieżcze pod hasłem dżihadu.

Awicenna nie był sunnitą, jak się wydaje nie był też szyitą. Jego poglądy tylko w części wskazują na izmailizm, co wcale nie oznacza, że był wyznawcą tej religii. Wielki wpływ na jego światopogląd wywarli starożytni filozofowie, a przede wszystkim Arystoteles.

Jego życie prywatne, dalekie od zaleceń Koranu, czy nawet ideału uczonego, zamknięcie do zbytku, alkoholu, pięknych kobiet nasuwa podejrzenie, że nie był muzułmaninem. Przypomnijmy fragment biografii spisany przez jego ucznia, al-Dżuzadżaniego: „Każdego wieczora zbierał w swoim domu uczniów. Ja czytałem urywek z *Uzdrowienia*, a ktoś inny na zmianę czytał z *Kanonu*. Kiedy kończyliśmy, wchodzili muzykanci różnego rodzaju; przygotowywano przyjęcie z winem i odpowiednią zastawą i tak zabawialiśmy się”³⁷. I jeszcze ciekawe spostrzeżenie biografów Awicenny al-Bajhakięgo: „Każdej nocy Awicenna powracał do swego domu, stawiał lampę i zajmował się czytaniem i pisanem. A kiedy przewyciężał go sen i opanowywała słabość ciała, pił kielich wina. Mędrzy starożytni, jak np. Platon i inni, byli ascetami, lecz Abu Ali zmienił ich sposób postępowania i przyzwyczajenia, albowiem bardzo lubił pić wino. Lubiał również piękne kobiety”³⁸.

Awicenna zdawał sobie sprawę, że Mahmud stwarzał dla niego zagrożenie, dlatego wraz ze swoim towarzyszem al-Masīhī, postanowili przenieść się do Dżordżan, którym władał wówczas Szams al-Mali Kabus (Qabus) z dynastii Zijar³⁹. Mahmud,

któremu najbardziej zależało na Awicennie, rozwścieczony jego ucieczką wysłał do wszystkich panujących swoisty list gończy – namalowany w czterdziestu kopiach portret uczonego.

Podczas niebezpiecznej i długiej podróży Awicenna przenosił się z miasta do miasta, by wreszcie po około trzech latach dotrzeć do Dżordżan. Tymczasem Kabus został uwięziony przez zbuntowanych żołnierzy i zmarł w więzieniu w 1012 roku⁴⁰. Awicenna wyjechał wówczas do Dagestanu, gdzie ciężko zachorował. Po powrocie do zdrowia zdecydował się osiedlić w Dżordżan. Tu zetknął się z Abu Mohamedem asz-Szirazim bogatym wielkim miłośnikiem nauk. Szirazi poczuwszy sympatię do Awicenny zbudował dla niego dom w sąsiedztwie swojego. Awicenna mógł wreszcie całkowicie poświęcić się pracy naukowej. Tu powstało ponad czterdzieści jego dzieł nie licząc kilku rozpraw. Tu rozpoczął pracę nad *Kanonem medycyny*⁴¹.

Awicenna wiele pracował jako uczonego ale także jako lekarz–praktyk. Praktyka lekarska dawała mu zarobek i doświadczenie. Awicenna stawiał diagnozy, obserwował przebieg choroby, wypróbowywał działanie leków, wyjaśniał przyczyny zachorowania⁴².

W Dżordżan spotkał Abu Ubajda al-Dżuzadżaniego, w Europie Zachodniej znanego jako *Sorsanus*. Zyskał w nim wiernego ucznia i przyjaciela, a potomni otrzymali wiarygodne świadectwo życia Awicenny, drugą część biografii, spisaną przez al-Dżuzadżaniego⁴³.

8. Awicenna nadzoruje przygotowanie leku przeciwko ospie

W 1015 roku zdecydował się opuścić przyjazne miejsce i udał się wraz ze swoim wiernym uczniem do prowincji Rej (Raj), w którym rządy sprawował emir Madż ad-Daula (997–1029) z dynastii Bujidów, cierpiący na ciężką melancholię. Faktycznie jako regentka rządziła pochodząca z Kurdów jego matka Sajjida. Ona też sprawowała opiekę nad młodszym synem Szamsem ad-Daula (997–1021 lub 1022) emirem Hamadanu i Isfahanu. Obaj jako niepełnoletni objęli nominalną władzę po śmierci ojca Fachra ad-Daula wielkiego emira (977–997). Ponieważ Szams ad-Daula nie mógł poradzić z presją przywódców kurdyjskich, Sajjida po 1007 roku przekazała zarządzanie Isfahanem swojemu krewnemu księciu Ala ad-Daula ibn Kakuja (1008–1041), synowi pozostawiając Hamadan⁴⁴.

Awicenna zajął się leczeniem księcia, nie zaniehbując przy tym pracy naukowej⁴⁵. Dodać trzeba, że Awicenna był znakomitym psychiatrą i stosował niekonwencjonalne metody leczenia zaburzeń psychicznych⁴⁶. Po wyleczeniu Madż ad-Daula udał się do Hamadanu, gdzie zajął się kolejnym „pacjentem”, emirem Szamsem ad-Daula. Według świadectwa al-Dżuzadżaniego wyleczył go z ciężkiej i długotrwałej choroby. Wtedy Szams zaprosił go na swój dwór i powierzył mu urząd wezyra⁴⁷. To nie podoabało się wojskowym, którzy wystąpili przeciwko Awicennie, uwięzili go, splądrowali jego dom i domagali się dla niego wyroku śmierci. Szams sprzeciwił się temu żądaniu, zgodził się jedynie na odwołanie go z urzędu. Awicenna ukrywał się przez czterdzieści dni. Tymczasem emir powtórnie zachorował i nakazał odszukać Awicennę. Kiedy ten stawił się na jego dworze Szams przeprosił go. Awicenna wyleczył księcia i znów otrzymał urząd wezyra. Równocześnie kontynuował pracę nad *Kanonem* i *Księgą uzdrowienia*.

Niespodziewanie Szams zmarł podczas wyprawy wojennej do Tarim w 1021 roku⁴⁸. Jego syn i następca Tadż al-Mulka uwięził Awicennę w twierdzy Fardidżan pod zarzutem kontaktowania się z Ala ad-Daula, co zresztą było zgodne z prawdą. Awicenna bowiem, nie widząc dla siebie miejsca u boku nowego władcy pisał potajemnie do księcia Isfahanu z prośbą o przyjęcie na służbę. W twierdzy spędził cztery miesiące. W tym czasie Ala ad-Daula wyprawił się przeciwko Hamadanowi i pokonał Tadż al-Mulka. ten schronił się w twierdzy Fardidżan, gdzie był więziony Awicenna, a po wycofaniu się Ala ad-Daula powrócił do Hamadanu zabierając ze sobą Awicennę. Zaproponował mu jakiś urząd w swojej administracji, ale Awicenna nie przyjął go i zamieszkał w domu szyitów. Przy pierwszej sposobności w 1023 roku opuścił w przebraniu nieprzyjazne księstwo i w towarzystwie swojego brata oraz wiernego ucznia Dżuzadżaniego zbiegł do Isfahanu. W Isfahanie został powitany

z najwyższymi honorami. Wkrótce otrzymał godność wezyra. Dodać należy, że Ala ad-Daula był protektorem uczonych. Na dworze organizował piątkowe spotkania dyskusyjne, w których sam brał udział. Zamówił u Awicenny encyklopedię filozoficzną w języku perskim (*Księga mądrości*). Zlecił też uczonemu zajęcie się obserwacjami astronomicznymi po to, by poprawić tablice astronomiczne⁴⁹.

Nigdzie dotąd, poza krótkim okresem w Dżordżan nie miał Awicenna tak dobrych warunków do pracy naukowej. Jediną przeszkodą były ciągłe wojny prowadzone przez Ala ad-Daula. Awicenna jako najwyższy urzędnik państwa towarzyszył księciu w wyprawach. A nie był już pierwszej młodości. Tułacze, pełne niebezpieczeństw życie dawało znać o sobie. Podczas wyprawy na Hamadan w 1037 roku zachorował ciężko. Wyczerpany nadmierną pracą i trudami podróży organizm nie zwalczył choroby. Awicenna zmarł w pobliżu Hamadanu i tam został pochowany⁵⁰.

Nie wiadomo dokładnie ile dzieł napisał Awicenna, różni autorzy podają różne dane. Ustalenie ich liczby nastęrcza trudności. W jednym badacze są zgodni, że najważniejsze dzieła to filozoficzna *Księga uzdrowienia* i szeroko znany *Kanon medycyny*. Koncepcja filozoficzna Awicenny ma wymiar uniwersalny i ponadczasowy. a w *Kanonie medycyny*, pomyślanym jako praktyczne kompendium wiedzy medycznej, znalazło się wiele nowych spostrzeżeń, potwierdzonych w następnych stuleciach w badaniach laboratoryjnych i klinicznych.

Trudno przecenić jego wkład w późniejszy rozwój wszystkich dziedzin ówczesnej wiedzy. Jak wiemy zajmował się logiką, metafizyką, mistyką, psychologią, naukami przyrodniczymi, matematyką, muzyką, medycyną, naukami prawnymi, a nawet językoznawstwem. Dokonał tego człowiek, którego życie znaczone było tułaczką i dramatycznymi wydarzeniami.

- ¹ J. Bielawski, *Życie i dzieła Awicenny*, [w:] *Awicenna Abu Ali ibn Sina*, dz. cyt., s. 74.
- ² Biografia Awicenny, przeł. z arabskiego J. Bielawski, [w:] *Awicenna Abu Ali ibn Sina*, dz. cyt., s. 208. Inne przydomki jakimi go obdarzano to „książę lekarzy”, „dowód Prawdy”.
- ³ P. K. Hitti, *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969, s. 252–253.
- ⁴ Cyt. za T. Stefaniuk, *Miejsce Awicenny w historii nauki islamskiej* [PDF] s. 3–4.
- ⁵ M. Michalak, Referat wygłoszony podczas panelu dyskusyjnego Orient w Świecie – Świat w Oriencie: Iran w odsłonach, na Uniwersytecie Warszawskim 30 marca 2006 roku.
- ⁶ S. Wielgus, dz. cyt., s. 22.
- ⁷ J. Hauziński: *Irańskie intermezzo*, Toruń 2008, s. 101.
- ⁸ A. Jakubowski, *Abu Ali ibn Sina i ego vremja*, „Voprosy Istorii” 1952, 9, s. 88–89.
- ⁹ P. K. Hitti, dz. cyt. s. 387
- ¹⁰ A. J. Jakubowski, dz. cyt., s. 97.
- ¹¹ J. Hauziński, dz. cyt., s. 116–118; B. Składanek, *Historia Persji*, T. 2, Warszawa 2008, s. 157–161, P. K. Hitti, dz. cyt., s. 387–388, A. Zajązkowski, *Awicenna i jego epoka* [w:] *Awicenna: Abu Ali ibn Sina*, dz. cyt., s. 33.
- ¹² Będziemy się do nich odnosić w dalszej części pracy.
- ¹³ Karachanidzi wywodzili się z koczowniczych plemion tureckich. Ich związek plemion (kaganat) z ośrodkiem w Kaszgar powstał w X wieku, graniczył z państwem Samanidów. Pod koniec X wieku Karachanidzi zaczęli zagrażać Samanidom. Pozostający w służbie Samanidów dowódcy tureccy w momencie zagrożenia przez koczowników zdradzili, dzięki czemu w 992 roku Buchara została zdobyta przez Turków. Nieoczekiwana śmierć ich wodza spowodowała odwrót, wtedy emir Nuh II zwrócił się z prośbą o pomoc do Sebuktīna, ojca Mahmuda z Ghazny. Ten zgodził się pod warunkiem oddania Chorasanu Mahmudowi. Szybko też rozprawił się z najeźdźcami. – B. Składanek, dz. cyt., s. 158–159.
- ¹⁴ J. Hauziński, dz. cyt., s. 116–117; B. Składanek, dz. cyt., s. 160–161 – wg tego autora zginął podczas walk z Karachanidami.
- ¹⁵ Awicenna jest zlatynizowaną formą żydowskiej formy nazwiska Awen Sena (awen – syn lub potomek).
- ¹⁶ Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 208; *Awicenna, Autobiografia*, tł. M. Gogacz, s. 1.
- ¹⁷ Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 209; *Awicenna, Autobiografia*, dz. cyt., s. 1.
- ¹⁸ *Awicenna, Autobiografia*, dz. cyt., s. 1.
- ¹⁹ T. Stefaniuk, dz. cyt., s. 12.
- ²⁰ Adab (mużułmańska kultura humanistyczna) – obejmuje wiedzę z zakresu etyki, literatury i języka, prawa i teologii, przekazywaną przez literaturę adabową, która łączyła cele dydaktyczne z łatwym rozrywkowym stylem (anegdoty, przysłowia, aforyzmy) – *Mały słownik kultury świata arabskiego*, red. J. Bielawski, Warszawa 1971, s. 25.
- ²¹ A. J. Jakubowski, dz. cyt., s. 95; J. Bielawski, dz. cyt., s. 76–77; A. Zajązkowski, dz. cyt., s. 32.
- ²² Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 210.
- ²³ Cyt. za P. K. Hitti, dz. cyt., s. 215.
- ²⁴ T. Stefaniuk, dz. cyt., s. 6.
- ²⁵ Abū Sahl Jahja al-Masīhī pochodził z Dżordżan, studiował w Bagdadzie. Po upadku państwa Samanidów podobnie jak Awicenna przebywał w Chorezmie. Uchodząc wraz z Awicenną przed Mahmudem z Ghazny, zginął podczas ucieczki. Jest autorem dzieła medycznego *Sto rozpraw o medycynie* (*Kitāb al-mi`a fi` t-ibb*).
- ²⁶ J. Bielawski, dz. cyt., s. 78.
- ²⁷ Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 210.
- ²⁸ Tamże, s. 211–212.
- ²⁹ Tamże, s. 213–214. Również w tłumaczeniu M. Gogacza, dokonany z tekstu francuskiego nie ma mowy o wyleczeniu emira, a jedynie zdawkowe – „wyróżniłem się w jego służbie”, *Awicenna. Autobiografia*, dz. cyt., s. 3.
- ³⁰ *Awicenna. Autobiografia*, dz. cyt., s. 3. W tłumaczeniu J. Bielawskiego fragment ten brzmi następująco:

„przeczytałem je z wielką dla siebie korzyścią [...] A kiedy osiągnąłem osiemnasty rok życia, poznałem wszystkie te nauki” – Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 214.

³¹ Awicenna, Autobiografia, dz. cyt., s. 4.

³² Por. przypis 36.

³³ Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 215; S. Soucek, *A history of Inner Asia*, Cambridge 2000, s. 319; Bielawski na s. 80 błędnie podaje, że udał się na dwór Muhammada ibn Mamuna.

³⁴ J. Bielawski, dz. cyt., s. 80.

³⁵ Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 215, Awicenna. Autobiografia, dz. cyt., s. 4.

³⁶ A. Aduszkiewicz na s. 2 w pracy *Życie i dzieła Awicenny* błędnie podaje, że było to w 1012 roku, a więc w okresie rządów Muhammada ibn Mamuna (1009–1017).

³⁷ Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 219.

³⁸ Cyt. za J. Bielawski, dz. cyt., s. 85.

³⁹ Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 215; Awicenna. Autobiografia, dz. cyt., s. 4; J. Bielawski, dz. cyt., s. 82. Jakubowski, dz. cyt. s. podaje, że Awicenna pozostał w Dżordżan do śmierci Mamuna II, prawdopodobnie myląc Ali ibn Mamuna (997–1009) z Muhammadem ibn Mamunem (1009–1017).

⁴⁰ Qabus ibn Wuszmgir (Qābūs ibn Wušmgīr 978–1012) z dynastii Zijarydów otrzymał od kalifa abasydzkiego honorowy tytuł Szams al-Maʿālī. Rządził w Gilanie (Dajlam), Dżordżan i Tabarystanie. Poeta i uczony. Odsunięty od władzy przez Bujjidów do 999 roku przebywał na wygnaniu, kiedy to powrócił do Gilanu i zaczął odbudowywać swoje wpływy. W 1012 roku doszło do rewolty żołnierzy w Dżordżan, Qabus został uwięziony w twierdzy, gdzie zmarł – J. Hauziński, dz. cyt., s. 313, C. E. Bosworth, Ziyarids, [w:] *Encyclopaedia Iranica* – on line.

⁴¹ Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 216–217.

⁴² A. J. Jakubowski, dz. cyt., s. 103–104.

⁴³ Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 215–228.

⁴⁴ J. Hauziński, dz. cyt., s. 137–138.

⁴⁵ Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 217–218.

⁴⁶ A. J. Jakubowski, dz. cyt., s. 104.

⁴⁷ Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 218.

⁴⁸ Według J. Hausińskiego, dz. cyt., s. 140 – w 1022 roku.

⁴⁹ Tamże, s. 86; Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 222.

⁵⁰ J. Hauziński, dz. cyt., s. 86–87; Biografia Awicenny, dz. cyt., s. 227–228.

Rozdział II

MEDYCYNA WEDŁUG AWICENNY W ŚWIETLE JEGO SPUŚCIZNY

II.1. Miejsce medycyny w systematyce nauk w poglądach uczonych arabskich

Termin medycyna wywodzi się z łacińskiej nazwy *medicina* (gr. *medos*), pierwotnie oznaczającej sztukę lekarską, a jej rozwój wiąże się z doskonaleniem sztuki lekarskiej i idei filozoficznych, religijnych, antropologicznych i kulturowych z nią związanych¹. Takie rozumienie medycyny jest treścią definicji przyjętej przez Światową Organizację Zdrowia (ang. *World Health Organization* – *WHO*), według której tradycyjna medycyna jest ogólną sumą wiedzy, umiejętności i praktyki, opartej na teorii, wierzeniach i lokalnych doświadczeniach różnych kultur, stosowanej dla zachowania zdrowia, a także w profilaktyce, diagnostyce i leczeniu chorób². Definicja ta uwzględnia zarówno profesjonalne jak i inne działania, oparte na racjonalnych lub nie przesłankach, których celem jest najkrócej mówiąc, zdrowie człowieka. Dlatego, jak się wydaje, nieprzypadkowo brak w tej definicji pojęcia *nauka*. Nauka (gr. *theoria*, *episteme*, *logos*, łac. *scientia*) jako odrębna dziedzina kultury powstała w starożytnej Grecji i jest znacznie późniejsza niż medycyna. Celem nauki było poznanie prawdy³. Najważniejszą nauką była filozofia (gr. *filein* – kochać, *sofia* – mądrość, czyli umiłowanie mądrości)⁴. Najwybitniejszy filozof starożytnej Grecji Arystoteles (384/383 p.n.e.–322 p.n.e.) wyróżnił wiedzę teoretyczną zmierzającą do poznania prawdy dla jej samej, w której mieściły się fizyka, matematyka i metafizyka i wiedzę praktyczną, dążącą do poznania dobra, do której zaliczył etykę i politykę oraz wiedzę poietyczną (wytwórczą) wskazującą sposoby wytwarzania rzeczy pięknych (głównie poezji) lub użytecznych (sztuki techniczne)⁵. O medycynie nie wspomniał, co nie znaczy, że nie wypowiadał się na tematy

związane ze zdrowiem człowieka. Uważał, że warunkiem zdrowia jest praktykowanie cnót, zwłaszcza umiaru⁶.

Poglądy Arystotelesa nie wykluczały medycyny z rozważań naukowych filozofów. Wynikało to z przedmiotu praktyki medycznej, którym jest człowiek. I tu dochodzimy do sedna naszych wywodów. Nauka miała dać odpowiedź między innymi na pytanie o osobę ludzką: kim jest, jaka jest jej struktura, co jest jej powinnością, jakie są jej relacje społeczne i kulturowe.

Istota problemu polega na tym, że w ówczesnym pojmowaniu nauki nie było miejsca na sztukę lekarską (*ars medicinae*). ponieważ jej przedmiot nie spełniał określonych kryteriów. Natomiast nic nie stało na przeszkodzie, by medycyna była częścią filozofii. Dociekaniem nad naturą człowieka zajmowali się filozofowie. Stąd były ścisłe relacje między filozofią a medycyną. Wystarczy wymienić grecką *pneumę* (hebr. *ruah*, łac. *spiritus*) oznaczającą tchnienie życia wewnętrznego⁷, czy poglądy na serce jako siedlisko życia duchowego człowieka⁸.

Obok definicji WHO dotyczącej tradycyjnej medycyny wypracowane zostały definicje ogólne, które określają jej miejsce we współczesnej systematyce nauk. Anglojęzyczne określenie medycyny definiuje ją jako naukę albo praktykę diagnostyki, leczenia i zapobiegania chorobom⁹. To oddzielenie nauki od praktyki ma swoje uzasadnienie w podziale medycyny na praktyczną i eksperymentalną, co nie oznacza, że lekarz jest zwolniony z obowiązku poznania naukowych podstaw wiedzy medycznej. Współczesny rozwój nauki i jej możliwości poznawczych, a także konieczność badań interdyscyplinarnych wymusza podział tej dyscypliny na teoretyczną, którą zajmują się naukowcy i praktyczną – domenę lekarzy.

We współczesnej systematyce nauk medycyna znajduje się w dziale szóstym Uniwersalnej Klasyfikacji Dziesiętnej (*Universal Decimal Classification – UKD/UDC*) obejmującym nauki stosowane (Tablica 1)¹⁰.

Zanim medycyna uzyskała rangę nauki stanowiła mieszaninę magii, wierzeń, przesądów i racjonalnych działań opartych na obserwacjach. Tego rodzaju praktyki magiczno–medyczne stosowane w starożytności na wszystkich kontynentach różniły się w poszczególnych cywilizacjach¹¹.

Tablica I. Działy główne Uniwersalnej Klasyfikacji Dziesiątej

- 0 – DZIAŁ OGÓLNY
- 1 – FILOZOFIA. PSYCHOLOGIA
- 2 – RELIGIA. TEOLOGIA. RELIGIOZNAWSTWO
- 3 – NAUKI SPOŁECZNE. PRAWO. ADMINISTRACJA
- 4 – *Dział od 1961 roku jest wolny. Jego tematykę włączono do działu 8.*
- 5 – MATEMATYKA. NAUKI PRZYRODNICZE
- 6 – NAUKI STOSOWANE. MEDYCINA. NAUKI TECHNICZNE. ROLNICTWO
- 7 – SZTUKA. ROZRYWKI. SPORT
- 8 – JĘZYKOZNAWSTWO. NAUKA O LITERATURZE. LITERATURA PIĘKNA
- 9 – ARCHEOLOGIA. PREHISTORIA. GEOGRAFIA. BIOGRAFIE. HISTORIA

Najdawniejsza medycyna grecka wykazywała m.in. religijne wpływy egipskie. Bogiem był Asklepios, a od imion jego córek wzięły nazwę higiena (*Hygieja* – uzdrawiająca) i panaceum (*Panakeja* – wszystko lecząca). Sztukę lekarską uprawiali kapłani w świątyni Asklepiosa.

Późniejsza medycyna starożytnej Grecji opierała się na filozofii zakładającej, że zdrowie jest stanem harmonii z naturą i kosmosem, a choroba stanem dysharmonii. Z czasem medycyna została związana z filozofią. To wyjaśnia dlaczego praktyką lekarską zajmowało się wielu filozofów. Powstawały liczne szkoły filozoficzno–medyczne m. in. na wyspie Kos, gdzie wykładał Hipokrates (ok. 460 p.n.e.–ok. 370 p.n.e.). To on zapoczątkował medycynę humoralną wyróżniając w organizmie cztery płyny ustrojowe (humory): krew, żółć, śluz i czarną żółć. Równowaga między nimi gwarantowała zdrowie, a jej zaburzenie miało doprowadzać do choroby. Problem ten podjął Platon (ok. 427 p.n.e.–ok. 347 p.n.e.), uważając że zdrowie jest wynikiem harmonii panującej w duszy ludzkiej, a także między człowiekiem a światem zewnętrznym.

W Rzymie początkowo sztuka lekarska była uprawiana na wzór grecki – przez kapłanów w świątyniach Asklepiosa. Od połowy I wieku n.e. Cesarstwo Rzymskie jako pierwsze w dziejach wprowadziło system publicznej służby zdrowia; w Rzymie i innych większych miastach tworzono instytucje zdrowia publicznego, budowano urządzenia sanitarno–higieniczne, a legiony miały własną służbę zdrowia i szpitale¹². Galen (Claudius Galenus), najwybitniejszy lekarz i filozof pochodzenia greckiego, z czasów wczesnego Cesarstwa Rzymskiego (ur. w Pergamonie ok. 129 r. – zm. w Rzymie ok. 199 r.), studiował w Pergamonie, Smyrnie, Koryncie i Aleksandrii. Był

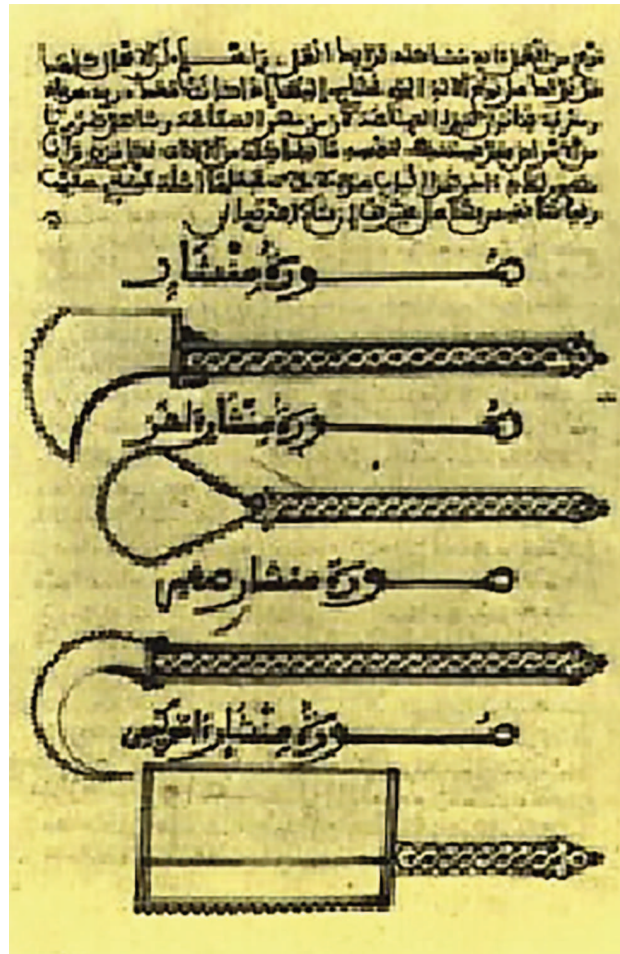
lekarzem gladiatorów w Pergamonie, a od 161 roku na dworze cesarskim. Zacho-
wało się ok. stu jego pism; część w tłumaczeniu arabskim i syryjskim. Galen doko-
nał syntezy całej starożytnej wiedzy medycznej. Podzielił ją na makrotechnikę
(*makrotegni* – metoda leczenia) i mikrotechnikę (*mikrotegni*, czyli sztukę lekarską,
zwaną *ars parva*). Rozwinął twórczo medycynę humoralną Hipokratesa¹³.

Natomiast Areteusz z Kapadocji (II w. n.e.) do czterech „humorów”, wymienio-
nych przez Hipokratesa dodał „pneumę” scalającą wszystkie elementy i czynności
ustroju.

9. Rycina przedstawiająca największych lekarzy antyku i średniowiecza. Od lewej Galen, Awicenna jako książę i Hipokrates

Jeśli chodzi o Arabów, to w kręgu islamskim rozwinęła się medycyna, przekraczająca nakazy religijne, a niekiedy nawet je łamiąca¹⁴. Arabowie przyjmując poglądy medyczne greckiego antyku twórczo je rozwijali nie odrzucając przy tym filozofii.

10. Arabskie instrumenty chirurgiczne.
Miniatura z kodeksu *Al-Tarifi* Abulcasisa

Lekarz syryjski wyznania chrześcijańskiego Hūnain ibn Ishāh, na Zachodzie znany pod imieniem Joannitius (ok. 809? –873), tłumacz dzieł greckich na język arabski, w swojej syntezie *Wprowadzenie do sztuki lekarskiej Galena (Isagoge Ioannici ad Tegni Galeni)* wykorzystał *Ars parva* tego autora¹⁵. Zamieścił w niej m. in. filozoficzne pojęcia żywiołów (*elementa*), wymieniając ogień, powietrze, wodę i ziemię, a posługując się pojęciem *virtutes (virtus – siła)* rozróżnił trzy rodzaje siły tkwiącej w człowieku: siłę zwierzęcą, zawiadującą zmysłami zewnętrznymi, siłę tchnieniową, działającą przez rozszerzanie i zwężanie serca i tętnic i siłę naturalną. Rozbudował też pojęcie pneumy (*spiritus*) wprowadzając trzy rodzaje tchnienia:

- a. pierwsze tchnienie naturalne (*spiritus naturalis*) bierze początek z wątroby i rozchodzi się żyłami
- b. drugie witalne (*spiritus vitalis*) bierze początek z serca i rozchodzi się tętnicami

c. trzecie (*spiritus animalis*) bierze początek z mózgu, rozchodzi się nerwami i rozpoznaje rzeczy w duchu (*in spiritu*)¹⁶.

Joannitius, dzieląc medycynę na teorię (*theorica*) i praktykę (*practica*), uznał tę pierwszą jako naukę. Jego zdaniem „teoria traktuje o rzeczach naturalnych, o rzeczach nienaturalnych i o rzeczach przeciwko naturze, bo od nich pochodzi nauka o przyczynach i objawach choroby, zdrowia i stanu między nimi pośredniego (*neutralitas*)”¹⁷.

11. Cztery temperamenty według teorii humoralnej: u góry po lewej melancholiczny, po prawej chole-
ryczny, u dołu po lewej sangwiniczny, po prawej flegmatyczny

Natomiast Abū Sahl al-Masīhī opracował własną klasyfikację wiedzy (Tablica 2), wprowadzając pojęcie nauk stosowanych i zaliczając do nich medycynę¹⁸. Termin ten, jak pokazuje Tablica 1 jest stosowany do dziś w Uniwersalnej Klasyfikacji Dziesiętnej.

Tablica 2. Nauki filozoficzne według Abū Sahl al-Masīhī

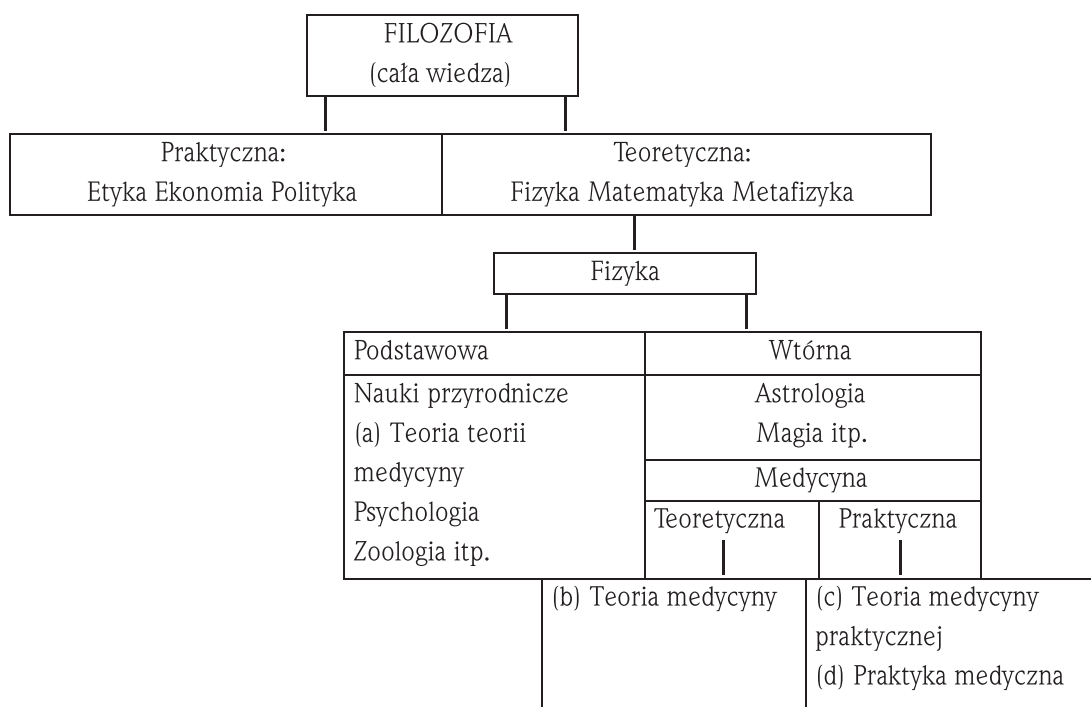
NAUKI FILOZOFICZNE			
Nauki szczegółowe		Nauki uniwersalne	Nauki praktyczne
Teoretyczne	Stosowane		
Geometria	Mechanika	Fizyka	Etyka
Arytmetyka	Medycyna	Metafizyka	Polityka
Astronomia	Rolnictwo		Ekonomia
Astrologia	Alchemia		
Muzyka			
Optyka			

Oprac. na podstawie D. Gutas, *Medical theory*, dz. cyt., s. 148,

Odmianą koncepcję systematyki nauk przedstawił Awicenna. Opierając się na poglądach Arystotelesa dotyczących podziału filozofii na nauki teoretyczne i praktyczne włączył medycynę do fizyki, według Arystotelesa należąca do nauk teoretycznych, którą podzielił na podstawową i wtórną, tworząc dla obu kategorii subkategorie medycyny. W fizyce podstawowej umieścił teorię teorii medycyny, natomiast w fizyce wtórnej wyodrębnił medycynę teoretyczną, do której zaliczył teorię medycyny i medycynę praktyczną z subkategoriami teoria medycyny praktycznej i praktyka medyczna (Tablica 3)¹⁹.

Miało to określone konsekwencje dla kierunku dalszego rozwoju medycyny. Uznana za samodzielną naukę wypracowała własną metodologię, która umożliwiła rozwój nowoczesnej medycyny eksperymentalnej²⁰.

Tablica 3. Miejsce medycyny w klasyfikacji nauk Awicenny

Oprac. na podstawie D. Gutas, *Medical theory*, dz. cyt., s. 148, 153

II.2. De viribus cordis et medicinis cordialibus

Dzieło *De viribus cordis et medicinis cordialibus* składa się z dwu traktatów powstałych w różnym czasie, scalonych przez Arnolda de Villanova w początkach XIV wieku. Pierwszy traktat *De viribus cordis* jest rozprawą filozoficzną, w której Awicenna wyjaśnia związki między pneumą i sercem, a także rozpatruje funkcjonowanie serca w kategoriach psychologicznych – wpływu stanów emocjonalnych normalnych i patologicznych na jego kondycję. Już sam tytuł traktatu *de viribus cordis* – o mocach serca, rozumianych jako siły w połączeniu z występującym w tytule pierwszego rozdziału pojęciem *spiritus* (pneuma) wskazuje, że przedmiotem rozważań Awicenny są siły duchowe serca. Awicenna pisze o lewej komorze serca, która

jest źródłem powstania pneумы, a także jej siedliskiem. Z tej komory pochodzi siła witalna istoty żywej, przenikająca organy ciała. Serce jest siedliskiem emocji i regulatorem ciepła istot żywych. Większość z dziesięciu rozdziałów tego traktatu poświęcona jest wspomnianej problematyce. Jakby na marginesie filozoficzno–psychologicznych rozważań o sercu Awicenna wymienił trzy rodzaje chorób serca, a mianowicie: trudności w oddychaniu, palpację serca, nieświadomość.

Drugi traktat zatytułowany *De medicinis cordialibus* został poświęcony lekom stosowanym w chorobach serca. Ten traktat składa się z czterech rozdziałów i ma charakter dzieła medycznego. W pierwszym rozdziale Awicenna omawia ogólnie właściwości leków prostych i złożonych dzieląc je według poszczególnych kategorii [właściwości] na: środki stymulujące, przeczyszczające, moczopędne, chłodzące, regulujące temperaturę i wymiotne, by w drugim rozdziale zająć się lekami nasercowymi. Rozdział trzeci zawiera spis alfabetyczny 57 leków prostych stosowanych w chorobach serca wraz z ich charakterystyką, a czwarty szczegółowe dawkowanie składników w lekach złożonych oraz informacje jakie leki należy stosować w poszczególnych schorzeniach serca. Trzeba tu podkreślić, że Awicenna jako pierwszy stosował leki wybiórczo, dostosowując je do konkretnych schorzeń²¹.

Po śmierci Awicenny Dżuzadzani włączył traktat pierwszy do dzieła *Kitāb al-nafs (de anima/O duszy)* wskazując tym samym na związki *De viribus cordis* z problematyką zawartą w wymienionym dziele²². O tym, że w zamyśle Awicenny omawiany traktat niewiele wspólnego ma z medycyną świadczy brak w nim anatomii i fizjologii serca. Te zagadnienia, a także opis krążenia krwi oparty na poglądach Galena znalazły się natomiast w *Kanonie medycyny*.

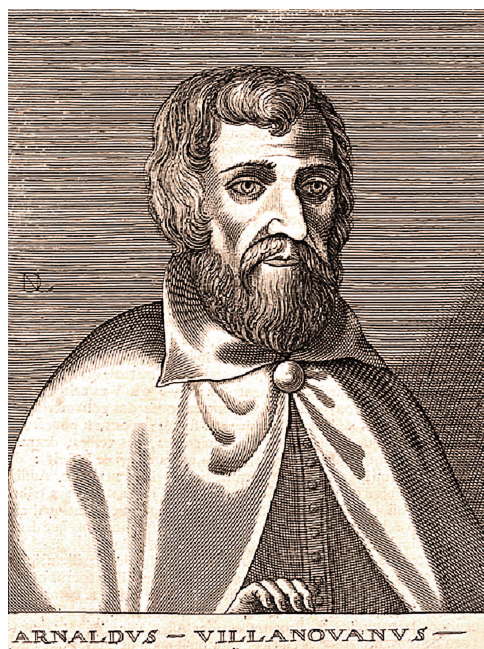
Dzieło *De anima* łącznie z traktatem *De viribus cordis* zostało przetłumaczone na język łaciński w Toledo w drugiej połowie dwunastego wieku. Przekładu dokonali Dominik Gundisalvi i Jan Awendauth. Polecenie przełożenia dzieła Awicenny *de anima* wydał arcybiskup Rajmund († 1152). Oznacza to, że przekład powstał przed 1152 rokiem²³.

Na początku XIV wieku uczony hiszpański Arnold de Villanova (ok. 1240–1311) przetłumaczył i połączył oba traktaty, nadając im charakter pozornie jednolitego dzieła medycznego, znanego odtąd jako *Liber de viribus cordis et de medicinis cordialibus*.

Arnold de Villanova (kataloński Arnau de Vilanova) urodził się w miejscowości Villanueva del Jiloca w Walencji, wówczas już w granicach Królestwa Aragonii. Uczył się w szkole dominikańskiej w Montpellier. W latach 1260–1270 studiował sztuki

wyzwolone i medycynę na uniwersytecie w Montpellier. Uczył się też języka arabskiego i hebrajskiego. Od 1280 roku lekarz osobisty królów Aragonii. W latach 1290–1301 był rektorem i profesorem medycyny uniwersytetu w Montpellier. Na krótko przeniósł się do Paryża, gdzie za poglądy teologiczne, odbiegające od ortodoksji spotkał się z wrogością tamtejszych teologów. W obawie przed grożącą inkwizycją opuścił Paryż znajdując opiekę na dworze Fryderyka III króla Sycylii i jego brata Jakuba II Aragońskiego. Wezwany w 1311 roku do Awinionu przez chorego papieża Klemensa V zginął 6 listopada w katastrofie statku na morzu między Neapolem a Genuą²⁴.

Arnold jest autorem licznych rozpraw z zakresu medycyny i teologii. Tłumaczył także dzieła medyczne m. in. Galena i Awicenny. Interesująca nas rozprawa *Liber de viribus cordis et medicinis cordialibus* została przetłumaczona w 1305 lub 1306 roku²⁵.

12. Arnold de Villanova

Sprawę „ingerencji” Arnolda w teksty Awicenny wyjaśnia rękopis z biblioteki w Wolfenbüttel datowany na lata 1440–1444, którego incipit brzmi: *Avicennae Liber de viribus cordis et de medicinis cordialibus simplicibus et compositis, translatas primo a magistro Arnolde Barchinone*²⁶. Przydomek Barchinone sugeruje, że przekład powstał w Barcelonie. Z incipitu wynika, że oba traktaty zostały scalone i przetłumaczone po raz pierwszy przez Arnolda de Villanova. W rzeczywistości, jak już powiedziano, tylko drugi traktat *de medicinis cordialibus* jest pierwotnym przekładem hiszpańskiego uczonego. Przypisanie mu pierwszeństwa w tłumaczeniu może wska-

zywać, że przekład Gundisalviego nie był rozpowszechniony, co jest zrozumiałe, zważywszy na to, że stanowił dodatek do dzieła interesującego filozofów. Na obecnym etapie badań niemożliwe jest stwierdzenie, na ile Arnold wykorzystał istniejące tłumaczenie Gundisalviego, bo, że znał je, nie ulega wątpliwości.

Ujednolicenie, którego dokonał Arnold polegało nie tylko na połączeniu rozpraw w jedną księgę (*Liber*), ale także na zmianie tytułu pierwszego traktatu na *Tractatus primus de origine spiritus et generibus eius et principiis sue generationis et informationis*. Drugi traktat pozostawił tłumacz bez tytułu.

Trzeba podkreślić, że dzieło to cieszyło się popularnością, czego dowodem są liczne odpisy z czternastego i piętnastego wieku, znajdujące się w bibliotekach europejskich.

W Polsce poza Gdańskiem dwa egzemplarze *De viribus cordis...* znajdują się w rękopisach Biblioteki Jagiellońskiej²⁷. W XX wieku zostało przetłumaczone na język angielski (1930) turecki (1937) i uzbecki (1966)²⁸. O ponadczasowej wartości dzieła z punktu widzenia medycznego zadecydowało dokładne opisanie leków stosowanych przez Awicennę dla leczenia chorób serca²⁹. Skuteczność stosowanej przez Awicennę metody leczenia podkreślił m. in. M. S. Khan stwierdzając, że „współcześni lekarze praktycy mogą studiować jego terapię serca i używać jej z dobrym wynikiem”³⁰.

Należy też podkreślić wartość dzieła z punktu widzenia historii medycyny w ogólności, a chorób serca szczególnie. Awicenna był przede wszystkim filozofem. Przedstawiony w omawianej pracy pogląd na serce jest jego oryginalnym, metafizycznym ujęciem wzajemnej zależności między pneumą, sercem i medycyną. Na metafizyczne spojrzenie na serce wskazuje również początek dzieła: *creavit deus ex concavitatibus sinistrum, ut esset armariom spiritus et munera generationis illius creavitque [...]*³¹.

W dalszych rozdziałach, jak już wspomniano, Awicenna zajmuje się wpływem stanów psychicznych na serce. Można więc uznać go za prekursora psychosomatyki. Wprawdzie termin ten został wprowadzony do medycyny dopiero w 1818 roku przez J. Ch. Heinrotha, ale już starożytni uczeni (Platon) uważali, że lekceważenie kondycji psychicznej chorego podczas leczenia nie przyniesie spodziewanych rezultatów³². Awicenna poszedł dalej, wskazując jakie są negatywne skutki konkretnych zaburzeń emocjonalnych dla prawidłowego funkcjonowania serca. W dostępnej literaturze tylko M. S. Khan zwrócił uwagę na tę kwestię, uznając, że Awicenna przetał drogę dla nowoczesnej koncepcji psychosomatycznej³³.

Ostatni problem, na który warto zwrócić uwagę to klarowność i spójność wykładu. Awicenna zaczyna od wyjaśnień ogólnych, przechodząc do szczegółowego omawiania problemów mających praktyczne zastosowanie. Ten sposób narracji występujący zarówno w traktacie pierwszym jak i drugim w mistrzowski sposób rozwinął w *Kanonie medycyny*.

13. Karta początkowa *De viribus cordis* rękopisu ze zbiorów Biblioteki Watykańskiej. Miniatura inicjałowa przedstawia badanie chorego

II.3. *Kanon medycyny*

Kanon medycyny jest rodzajem kompendium obejmującym całokształt ówczesnej wiedzy medycznej oraz obserwacje Awicenny z własnej praktyki lekarskiej zawartych w pięciu księgach. Pracę nad nim Awicenna rozpoczął podczas pobytu w Dżordżan, a więc przed 1015 rokiem, zakończył w 1025 roku. Dzieło to było „szczytem naukowych osiągnięć wiedzy lekarskiej dawnego islamu [...] W przeszło milionie słów została zawarta cała wiedza lekarska starożytności i wczesnych wieków średnich usystematyzowana logicznie powiązana i podana w sposób autorytatywny wykluczający w oczach współczesnych wszelkie merytoryczne wątpliwości”³⁴.

W części, nazwijmy ją umownie teoretycznej, czyli obejmującej całą wiedzę medyczną, jej miejsce w systematyce nauk, rozważania na temat organizmu człowieka, jego fizjologii i anatomii, zdrowia i choroby, a także higieny i profilaktyki Awicenna opierał się przede wszystkim na Galenie i Hipokratesie. Powoływał się także na Cel-susa³⁵ i słynnego lekarza z czasów Bizancjum, Pawła z Eginu³⁶.

Niedostateczny stan badań nad *Kanonem medycyny* w zakresie stopnia wykorzystania przez Awicennę dzieł autorów antycznych i bizantyjskich utrudnia ocenę wartości tej części pracy, tzn. na ile jest ona twórczym przetworzeniem wiedzy, a na ile odtwórczym. To również rzutuje na ocenę „praktycznej” części dzieła, w której Awicenna przedstawił swoją *ars medica*. Niemniej jest to najbardziej wartościowa część *Kanonu*.

Nie ulega wątpliwości, że Awicenna wykorzystał też ówczesne podstawowe dzieło z zakresu teorii medycyny, a mianowicie *Wprowadzenie do sztuki lekarskiej Galena (Isagoge Ioannici ad Tegni Galeni)* Hūnaina ibn Ishāh (zob. II.1), którego główne założenia odnaleźć można w fenie pierwszym księgi pierwszej. Księga ta składa się z czterech fenów, z których pierwszy dzieli się na doktryny (*doctrines*), te z kolei składają się z rozdziałów. Od razu trzeba wyjaśnić, że stawianie znaku równości między fenem a traktatem jest niezgodne ze stanem faktycznym, czego dowodem jest np. księga trzecia, gdzie feny dzielą się na traktaty³⁷.

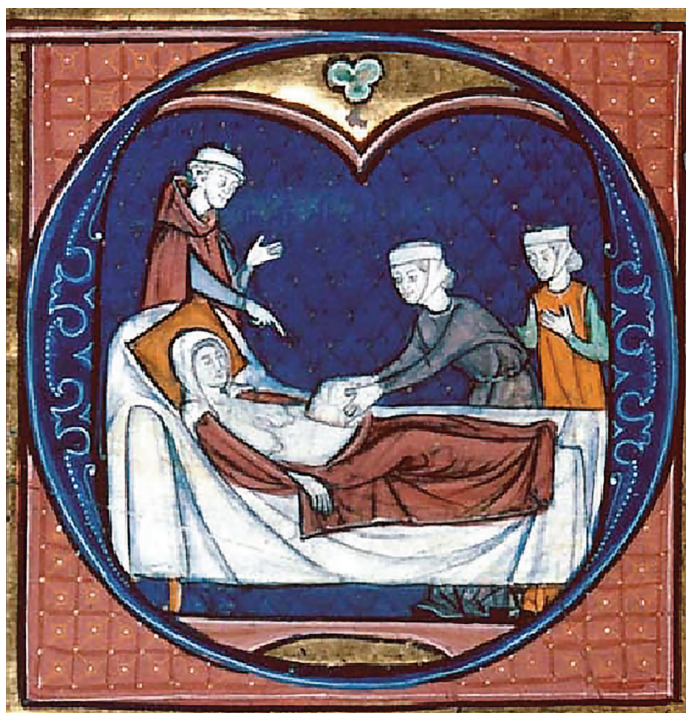

Fen pierwszy księgi pierwszej zawiera sześć doktryn, a mianowicie o podstawach medycyny i jej definicja (*de subiectis medicine et eius diffinitione*), o żywiołach (*de elementis*), o powiązaniach (*de comlexionibus*), o płynach ustrojowych (*de humoribus*), o częściach ciała (*de membris*) i o czynnościach, tchnieniach i władzach (*de operationibus et spiritibus et virtutibus*).

Swoje rozważania Awicenna rozpoczyna od podania definicji medycyny, która według niego jest nauką badającą dyspozycje (*dispositiones*) ciała ludzkiego, przede wszystkim zdrowego, w celu znalezienia i usunięcia przyczyn choroby i uzdrowienia. Medycyna dzieli się na teorię i praktykę; teoria wskazuje/sprawia, że jest nauką (por. tabl. 3). Fen drugi przedstawia podział chorób, przyczyn i przypadłości powszechnych. Fen trzeci poświęcony jest zachowaniu zdrowia. Czwarty, ostatni fen księgi pierwszej omawia zróżnicowanie (podział) sposobów leczenia chorób powszechnych (*universales*).

Księga druga poświęcona jest omówieniu leków prostych (*simplica*). W najwcześniejszych drukach, a także w wydaniach z XVI wieku księga ta była opuszczana³⁸.

15. Lekarz kieruje cesarskim cięciem, miniatura z *Kanonu medycyny* (XIII w.)

W księdze trzeciej przedstawiony jest szczegółowy opis chorób poszczególnych części ciała od głowy po palce stóp. Warto tu zwrócić uwagę na rozdział o przepuklinach, prawdopodobnie częściej wówczas dolegliwości, o czym mogą świadczyć liczne miniatury z wyobrażeniem mężczyzn z tym schorzeniem. Można uznać, że jest to podręcznik patologii. Księga czwarta poświęcona jest przede wszystkim chirurgii, w drugiej kolejności chorobom gorączkowym, zatruciom i kosmetyce. Piąta, ostatnia księga dotyczy leków złożonych.

Brak logicznego powiązania w układzie ksiąg *Kanonu* wskazuje, że każda z nich stanowi odrębną jednostkę, połączoną w sposób przypadkowy. Przedzielenie księgi pierwszej, teoretycznej, uogólniającej całą wiedzę medyczną i trzeciej gdzie zawarta jest patologia, czyli opis jednostek chorobowych księgą zawierającą opis leków prostych nie ma merytorycznego uzasadnienia, podobnie jak zamieszczenie opisów leków złożonych po chirurgii. Otwarte pozostaje pytanie, czy zrobił to Awicenna, czy tłumacz.

16. Awicenna u łóża chorego, miniatura Walentego z Pilzna

Średniowieczne rękopisy nie obejmowały wszystkich ksiąg, spisywano te, które służyć miały określonym celom. Lekarzowi praktykowi potrzebne były księgi omawiające objawy chorób i sposoby ich leczenia, chirurgom – księga czwarta, a studentom i profesorom księgi, które były niezbędne dla realizacji programu nauczania medycyny w konkretnych szkołach (zob. III.3).

Ponieważ analiza zawartości całego *Kanonu* przekracza nie tylko ramy zakreślone niniejszej pracy, ale także możliwości badawcze jednej osoby, ograniczyliśmy się do przedstawienia najistotniejszych elementów dzieła.

Chcemy także zwrócić uwagę na recepcję tego dzieła w średniowieczu i w początkach ery nowożytnej. O włączeniu *Kanonu* do zestawu obowiązujących lektur na studiach medycznych jest mowa w następnym rozdziale. Tutaj przedstawiamy zagadnienie popularności dzieła poprzez pokazanie jego obecności w bibliotekach, szczególnie w Polsce. Trzeba tu zastrzec, że na obecnym etapie badań nie ma możliwości pełnej rejestracji bibliografii *Kanonu* w poszczególnych krajach i regionach³⁹.

Z kwerendy przeprowadzonej w katalogach drukowanych jak i elektronicznych wynika, że rękopisy *Kanonu* znajdowały się we wszystkich bibliotekach uniwersyteckich powstałych w średniowieczu, tj. we Włoszech, Francji, Niemczech, Hiszpanii i Anglii, a także w Akademii Krakowskiej⁴⁰. Te same ośrodki naukowe posiadały liczne edycje drukowane. Po wprowadzeniu druku i łatwiejszym dzięki temu dostępie do książki wiele egzemplarzy tego dzieła znalazło się w rękach lekarzy–praktyków (por. R.IV.3). Jakkolwiek jak już wspomniano, brak jest pełnej bibliografii druków *Kanonu*, w wyniku podejmowanych badań, szczególnie w zakresie wydań najwcześniejszych, czyli inkunabułów, zarejestrowano dotąd piętnaście edycji, które ukazały się do końca XV wieku w europejskich oficynach drukarskich⁴¹. Pierwodruk *Kanonu* ukazał się w 1473 roku w Mediolanie⁴². Wydanie strasburskie z tego samego roku znajduje się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej⁴³. Ta sama Biblioteka posiada jeszcze sześć wydań inkunabułów z lat 1476–1490/1495⁴⁴. Inkunabuły *Kanonu* posiadają także inne polskie biblioteki, a mianowicie Biblioteka Uniwersytecka oraz kapitulna we Wrocławiu, Seminarium Duchowne w Płocku i Pelplinie, a także Biblioteka Gdańska PAN. Ogółem znamy dotąd szesnaście inkunabułów znajdujących się w zbiorach polskich⁴⁵. Znacznie więcej wydań *Kanonu* pochodzi z szesnastego wieku, niestety nie dysponujemy w tym zakresie wiarygodnymi danymi. Liczne egzemplarze znajdowały się w rękach prywatnych, niektóre trafiły do Biblioteki Jagiellońskiej a także Biblioteki Gdańskiej (więcej zob. IV.3) i te są odnotowane, o innych brak jest informacji⁴⁶. Prawdopodobnie dwa wydania z lat 1595 i 1608 znajdujące się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie pochodzą ze zbiorów prywatnych⁴⁷.

O żywotności dzieła świadczą liczne przekłady na języki nowożytne a także wznowienia oryginału arabskiego i tłumaczeń na język łaciński i hebrajski. Najwcześniejsze wydanie oryginału arabskiego pochodzi z 1593 roku (Rzym). W dziewiętnastym wieku arabskojęzyczny *Kanon* ukazał się w Egipcie w 1873 roku (Kair) i w 1877 (Būlāq) oraz w Iranie w 1878 (Teheran). Natomiast w dwudziestym wieku ukazało się wydanie z komentarzem w języku perskim (Lahore 1905) i wydanie z lat 1905/6 (Lacknown). Ostatnie wydanie łacińskie pochodzi z 1964 roku (Hildesheim). *Kanon* w języku hebrajskim został wydany w 1491/92 roku w Neapolu, a jego tłumaczenie na język perski ukazało się w 1888 roku. W 1930 roku w Londynie ukazał się angielski przekład *Kanonu*, natomiast w 1964 w Karaczi (Pakistan). Pokłosiem obchodów tysiącletniej rocznicy urodzin Awicenny było rosyjskie tłumaczenie *Kanonu*, które zostało wydane w Taszkencie (Uzbekistan) w 1954 roku. I wreszcie dwa wydania tłumaczone na język urdu (Indie) ukazały się w latach 1912–1930 (Lacknown) i w 1930 (Delhi)⁴⁸.

Kanon medycyny w ostatnich dziesiątkach lat odkrywany jest na nowo. Świadczą o tym liczne publikacje zarówno dotyczące samego dzieła jak i odwołujące się w artykułach medycznych do Awicenny, jako tego, który pierwszy zwrócił uwagę na dane zagadnienie medyczne właśnie w *Kanonie*.

Warto więc przypomnieć opinię Bolesława Skarżyńskiego, który stwierdził: „Jako nauczyciel wielu pokoleń lekarzy Awicenna odsłaniał w przejrzystej formie wiedzę antyczną, wprowadzał w medycynę opartą na podstawach naukowych, wolną od znachorskich przesądów. Pierwszy wpoił w umysły lekarskie naczelną zasadę sztuki leczenia – dbałość o zachowanie zdrowia i ochronę przed chorobami”⁴⁹.

17. Karta rękopisu zawierającego komentarz do *Kanonu medycyny* francuskiego lekarza Jacquesa Despars (de Partibus, 1380–1458)

Przypisy do rozdziału II

- ¹ J. Wróbel, Medycyna [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 12, Lublin 2008, szp. 404.
- ² WHO. Traditional medicine. *Traditional medicine is the sum total of the knowledge, skills and practices based on the theories, beliefs and experiences indigenous to different culture, whether explicable or not used in the maintenance of health as well as in the prevention, diagnosis, improvement or treatment of physical and mental illness* – WHO Traditional Medicine Definitions www.who.int/medicines/areas/.../definitions/en/.
- ³ P. Jaroszyński, Nauka, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 13, Lublin 2009, szp. 824.
- ⁴ S. Kamiński, Filozofia [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 5. Lublin 1989, szp. 242.
- ⁵ J. Herbut, Klasyfikacja nauk, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 9, Lublin 2002, szp. 64.
- ⁶ J. Wróbel, dz. cyt., szp. 406.
- ⁷ Pneuma w filozofii oznacza ducha, siłę lub twórczy płomień przenikający ciało istot ludzkich; jest mocą życiową, duszą, czuciem, wolą, dążeniem, władzą duchową oraz ludzkim „ja”; biblijna pneuma pochodzi od Boga, konstytuuje [tworzy] człowieka, ożywia ciało ludzkie, pozwala mu żyć i działać, stanowi o tożsamości jednostki oraz jest najgłębszym podmiotem życia religijnego i podstawą osobowego bytu człowieka, po śmierci ciała żyje nadal. Pneuma bywa też rozumiana jako siła i moc. – E. Kasjaniuk, Pneuma, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 15, Lublin 2011, szp. 874.
- ⁸ Serce wg Starego Testamentu jest miejscem uczuć, myślenia i woli, siedliskiem różnych emocji, radości, wewnętrznego pokoju lub wzburzenia, w nim mieści się rozumna strona osoby ludzkiej. W Nowym Testamencie jest ośrodkiem życiowej siły człowieka, miejscem jego naturalnego fizycznego życia a także stanu psychicznego, stanowi sferę sił duchowych, rozumu i woli. – A. Kiejza, Serce, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 18, Lublin 2013, szp. 6.
- ⁹ *Medicine is the science or practice of the diagnosis, treatment and prevention of disease.* – Medicine – Wikipedia, the free encyclopedia en.wikipedia.org/wiki/Medicine.
- ¹⁰ UKD–UDC Summary www.udcc.org/udc.summary/php/index.php?ang=pl. Por. Uniwersalna klasyfikacja dziesiętna. Publikacja nr UDC–PO58 autoryzowana przez Konsorcjum UKD nr licencji – 2005/06. (Tablice oprac. T. Turowska, J. Hys, J. Kwiatkowska), Warszawa 2006.
- ¹¹ Zob. J. Thorwald, Dawna medycyna, jej tajemnice i potęga: Egipt, Babilonia, Indie, Chiny, Meksyk, Peru, Wrocław 1990.
- ¹² J. Wróbel, dz. cyt., szp. 405–406.
- ¹³ W. Kolecki, J. Stryjecki, Galen (Galenus Claudius), [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 5, Lublin 1989, szp. 814–815.
- ¹⁴ Zakaz obejmował wykonywanie zabiegów chirurgicznych. Paradoksalnie to Arabowie rozwinęli metody chirurgiczne, czemu towarzyszyła produkcja instrumentów medycznych. Awicenna poświęcił wiele miejsca problemom chirurgicznym w księdze czwartej *Kanonu medycyny*.
- ¹⁵ *Medieval Manuscripts: The Articella*; P. K. Hitti, *The Arabic: a short history*, Washington 1996, s. 118–120.
- ¹⁶ J. Burchardt, Higiena wedle Tomasza z Wrocławia, Warszawa 1997, s. 3–4 – słowo *virtutes* przetłumaczone tu jako *władztwo*.
- ¹⁷ Tamże, s. 3.
- ¹⁸ D. Gutas, Medical and scientific method in the age of Avicenna, [w:] *Before and after Avicenna*, dz. cyt., s. 148.
- ¹⁹ Tamże, s. 153.
- ²⁰ Tamże, s. 160–161.
- ²¹ BG PAN sygn. Ms. Mar. F 79 K. 1r – k. 5 r.
- ²² S. Van Riet, Avicenna: The impact of Avicenna’s Philosophical works in the West [w:] *Encyclopaedia Iranica* Vol. 3, 1987, s. 104; por. F. Rahman, Avicenna: Psychology, tamże, s. 83–84.
- ²³ Więcej w R. III.2.2.
- ²⁴ M. Gerwing, Arnaldus de Villanova, [w:] *Encyclopedia of medieval philosophy*, dz. cyt., s. 119–121.
- ²⁵ Niektórzy autorzy podają, że tłumaczenie powstało ok. 1280 roku. Gdyby rzeczywiście tak było to znalazłoby się wśród rękopisów przekazanych przez Arnolda do skrytorium w Barcelonie w 1305 roku. Te rękopisy na mocy testamentu Arnolda trafiły potem do biblioteki kapituły katedry w Walencji. W inwentarzu, sporządzonym przez wykonawcę testamentu tego rękopisu brak – zob. R. Chabás, *Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva*, „Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos”, An. 7, 1903, T. 9, s. 189–203. Większość, szczególnie nowszych publikacji podaje, że tłumaczenie powstało w roku 1305 lub 1306. Ich autorzy opierają się na kronice dominikanina Henryka de Hervorda (Henricus de Hervordia, ur. w końcu XIII w., zm. w 1370), w której czytamy „Octava anno regis Albert ([...] eodem anno liber Avicenne de viribus cordis et medicinis cordialibus translatus est ibidem a magistro Arnaldo de Villa nova (Oktawa roku

króla Alberta [...] tego roku księgę Awicenny de viribus cordis et medicinis cordialibus przetłumaczył tamże [w Barcelonie – A.P.] magister Arnold de Villanova). – zob. Liber de rebus memorabilioribus sive chronicon Henrici de Hervordis, Gottingae 1859.

²⁶ Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Cod. Guelf. 16.3. Aug. 2°, k. 3 – 18.

²⁷ Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Oprac. W. Wisłocki, Kraków 1877–1881 poz. 783 (sygn. DD II 8 lata 1464–1468 – *Explicit tractatus Avicennae De medicinis cordialibus*) i poz. 823 (sygn. DD III 50 koniec XIV wieku – *Incipit liber Avicenne De viribus cordis translatus a mgro Arnolde Bar-chinone*). Na temat gdańskiego rękopisu więcej zob. w Rozdziale IV.2.

²⁸ S. R. A. Perwaz, Ibn Sina's medical works, "Indian Journal of History of Sciences" 1986, Vol. 21, s. 307.

²⁹ Tamże, s. 307.

³⁰ „modern clinicians May study his heart therapy and May use it with good results” –M. S. Khan, Ibn Sina's treatise on drugs for the treatment of cardiac diseases, „Islamic Quarterly”, 1983, Vol. 27, s. 55.

³¹ Bóg stworzył z nicości [niczego] lewą jamę [komorę], gdzie znajduje się pomieszczenie [szafa] ducha i dar tworzenia jego. – Z powodu uszkodzenia początku rękopisu gdańskiego wykorzystany został cytat z rękopisu bawarskiego o sygn. Ms 3520 2° – Por. Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek, München. Staatsbibliothek CLM 3501 – 3661, von E. Rauer, München 2007, s. 72.

³² J. Tylka, Psychosomatyka: wybrane zagadnienia z teorii i praktyki, Warszawa 2000, s. 11.

³³ M. S. Khan, dz. cyt., s. 53.

³⁴ B. Skarżyński, Awicenna jako lekarz i przyrodnik, [w:] *Awicenna: Abu Ali ibn Sina*, dz. cyt., s. 130.

³⁵ Aulus Cornelius Celsus (ok. 25 p.n.e. – ok. 50 n.e.) uczony rzymski z czasów panowania cesarza Tyberiusza, autor encyklopedii, z której zachowało się jedynie osiem ksiąg z zakresu medycyny (*De re medica libri octo*). Po raz pierwszy wydane drukiem w 1478 roku.

³⁶ Paweł z Eginety (Paulus Aegineta, 625?–690?), lekarz i położnik bizantyjski pochodzenia greckiego, autor podręcznika medycznego w języku greckim *Epitomes iatrikes biblio hepta*, przetłumaczonego na język łaciński, który doczekał się kilku wydań już w XVI wieku, oraz osobnego wydania księgi szóstej poświęconej chirurgii. Praktykował w Aleksandrii w czasie podboju tego miasta przez Arabów. Dlatego Arabowie najwcześniej zapoznali się z jego medycyną, o czym w dostępnym piśmiennictwie nie znaleziono żadnych wzmianek.

³⁷ Przy analizie struktury *Kanonu* posłużono się zdigitalizowanym egzemplarzem wydanym ok. 1500 roku znajdującym się w Yale University Library, który obejmuje wszystkie księgi (Liber canonis [...] [Lib. I–V], Venice 1489–1490)

³⁸ Np. w egzemplarzu gdańskim o sygn. XV.867.

³⁹ Zob. U. Weiser, dz. cyt.

⁴⁰ Katalogi drukowane, wykorzystane w niniejszej pracy zob. Bibliografia

⁴¹ K. Migoń, Z dziejów recepcji piśmiennictwa arabskiego. Lekarz–arabista Piotr Kirsten, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, T. 11, 1966, nr 3, s. 229; por. S. R. A. Perwaz, dz. cyt., s. 300

⁴² B. Skarżyński, dz. cyt.

⁴³ J. Fedirko, Najznamienszy profesor Akademii Krakowskiej Abu Ali al–Husajn ibn Abdallah ibn al–Hasan ibn Ali ibn Sina, „Alma Mater”, 2009/2010, nr 120–121, s. 28

⁴⁴ Tamże

⁴⁵ J. Reychman, Awicenna w Polsce, [w:] *Awicenna: Abu Ali ibn Sina*, dz. cyt., s. 188–207.

⁴⁶ Tamże

⁴⁷ Uniwersytet w Warszawie powstał w roku 1816

⁴⁸ S. R. A. Perwaz, dz. cyt., s. 299–301

⁴⁹ B. Skarżyński, dz. cyt., s. 154.

Rozdział III

MEDYCyna ARABSKA W CHRZEŚCIJAŃSKIEJ EUROPIE OKRESU ŚREDNIOWIECZA ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM AWICENNY

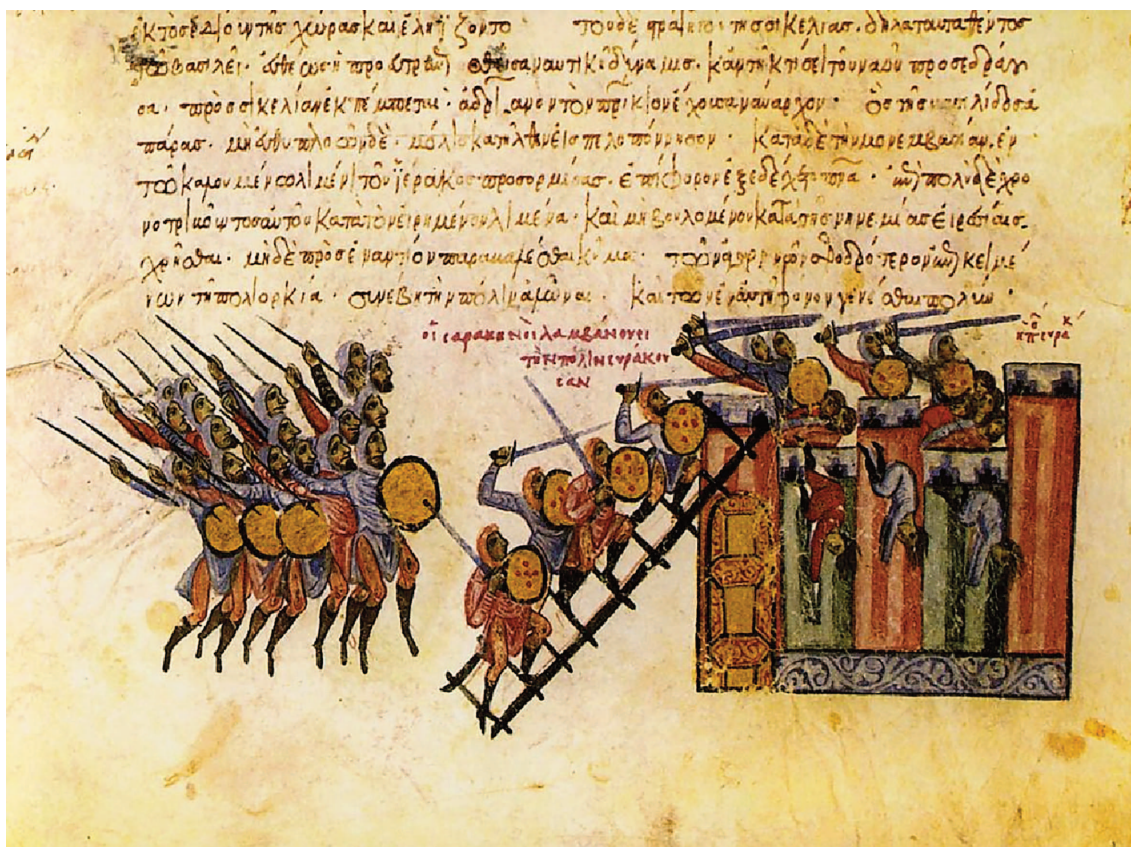
III.1. Ośrodki kultury arabskiej w europejskiej części Regionu Śródziemnomorskiego w średniowieczu

Region basenu Morza Śródziemnego obejmuje kraje leżące na styku trzech kontynentów: Europy południowej, Afryki i Azji. Od czasów starożytnych łączyła je wspólna historia, a przyjmowanie przez podbite ludy cywilizacji zdobywców tworzyło nową cywilizację i kulturę. Tę prawidłowość zaburzyli Arabowie, stojący cywilizacyjnie niżej niż opanowane przez nich kraje. Wielką zasługą nowych władców Regionu Śródziemnomorskiego było zachowanie dorobku kulturalnego i naukowego podbitych krajów i jego twórczą kontynuację, czego następstwem było powstanie nowych prądów umysłowych, rozwój nauki, sztuki i techniki.

Najważniejsze ośrodki kultury islamskiej w średniowieczu to Hiszpania i Sycylia. Hiszpania została podbita przez Arabów w latach 710–715/17. Stała się prowincją kalifatu pod arabską nazwą Andaluzja. W 929 roku Andaluzja ogłoszona została osobnym kalifatem (Kalifat Kordowy/Kordoby) niezależnym od Bagdadu. Stolica kalifatu, Kordowa była największym miastem w basenie Morza Śródziemnego, ważnym ośrodkiem nauki, kultury i sztuki. Miasto liczyło około 500 tysięcy mieszkańców, a pod względem wspaniałości było porównywalne z Bagdadem. W Kordowie znajdowało się ponad 300 meczetów, 300 publicznych łaźni, 50 szpitali, 20 publicznych bibliotek, 80 szkół i 17 wyższych uczelni. Biblioteka Al-Hakama liczyła ok. 400 000 tomów. Zapoczątkowany w Kordowie ruch intelektualny uczynił z Hiszpanii w IX–X wieku jeden z dwóch największych ośrodków kultury ówczesnego świata.

Drugim ważnym miastem Kalifatu Kordowy było Toledo, wielki ośrodek rzemiosła, szczególnie produkcji broni i jedwabiu. Po rozpadzie kalifatu zostało stolicą jednego z najbogatszych państw muzułmańskiej Andaluzji, obejmującego centralną część Półwyspu Iberyjskiego.

Począwszy od XI wieku kalifat zaczął się rozpadać. Faktyczną władzę sprawowało wojsko, które detronizowało jednych i wyносиło drugich na tron. Wreszcie w 1031 roku rada wezyrów zniosła kalifat. Na jego gruzach powstawały malutkie królestwa i księstwa walczące ze sobą, ulegając ostatecznie rosnącej potędze rodzimych chrześcijan. W 1492 roku upadła Grenada, ostatnie państwo muzułmańskie w Hiszpanii¹. Natomiast należąca do Bizancjum Sycylia została opanowana w przeciągu IX i X stulecia przez emirów Ifrkiji, obejmującej obszar wschodniej Algierii, Tunezji i Trypolitanii (współczesnej Libii). Państwo to, rozciągające się na terytorium dawnej prowincji rzymskiej Africa i korzystające z wprowadzonego przez Rzymian systemu nawadniającego, miało wysoko rozwinięte rolnictwo. W krótkim czasie stało się centrum handlu między muzułmanami a Bizancjum i Italią. W 827 emir Ifrkiji rozpoczął podbój Sycylii. Podbój wyspy zakończył się w 902 roku². Był to ostatni etap ekspansji terytorialnej muzułmanów w południowej Europie.

18. Zdobycie Syrakuz w 878 roku, miniatura z kroniki greckiej Joannisa Skylletzesa, XII w.

Sycylia pozostawała pod panowaniem Arabów przez 189 lat. Wkrótce stała się potężnym państwem, a Palermo ludną i kwitnącą metropolią. Według świadectwa muzułmańskiego geografa i podróżnika ibn Hawqala (czynny w latach 943–977) w Palermo znajdowało się ponad 150 sklepów rzeźniczych i 300 meczetów. Umiejtnie nawadniane i kultywowane najżyźniejsze tereny wyspy zostały wykorzystane do uprawy owoców cytrusowych, morwy, bawełny i trzciny cukrowej³.

Rozpad państwa w XI wieku na kilka małych emiratów ułatwił podbój wyspy przez Normanów; w 1060 roku została zdobyta Mesyna, w 1071 – Palermo, w 1085 – Syrakuzy⁴. Zwycięzca, Roger hrabia de Hauteville (1031–1101) został niekoronowanym pierwszym chrześcijańskim władcą Sycylii.

Roger I, olśniony cywilizacją i kulturą Arabów stał się ich protektorem i mecenasem. Na dworze w Palermo przebywali wschodni filozofowie, astrologowie i lekarze. Roger I opiekował się nauką arabską, a niechrześcijanie mieli zapewnioną swobodę wyznawania swojej wiary. Jego syn Roger II (1095–1154), od 1130 roku król Sycylii i następcy kontynuowali politykę sprzyjającą wszystkim nacjom zamieszkującym Królestwo, dzięki czemu Sycylia, stała się miejscem krzyżowania się kultury chrześcijańskiej i arabskiej, a zarazem pośredniczką w przekazywaniu wiedzy antycznej i średniowiecznej. Wyspę zamieszkiwali Grecy, muzułmanie, oraz nauczyciele znający łacinę. Wielojęzyczność mieszkańców wyspy potwierdzały urzędowe rejestry i przywileje królewskie wydawane w Palermo w trzech językach⁵.

III.2. Przejęcie spuścizny arabskiej przez Europę chrześcijańską

Wypieranie Arabów z poszczególnych regionów europejskich przebiegało w sposób zróżnicowany, różnie też wyglądało zderzenie cywilizacji islamskiej z chrześcijańską. Jedno nie ulega wątpliwości – tam gdzie istniały centra kultury i nauki muzułmańskiej świat chrześcijański przejmował spuściznę arabską wzbogacając kulturę Zachodu o nowe idee, prądy i myśli. Najwcześniej dotarła do świata chrześcijańskiego medycyna arabska do regionu, który nie znajdował się pod panowaniem Arabów. Było to powstałe w 849 roku samodzielne księstwo Salerno ze stolicą o tej samej nazwie, gdzie mieściła się najstarsza w Europie szkoła medyczna. Około 1075 roku Salerno zostało zdobyte przez Normanów.

III.2.1. Salerno jako ośrodek medyczny we wczesnym średniowieczu

Miasto założone przez Etrusków w V wieku p.n.e. jako Irna, stanowiło ważny ośrodek handlu morskiego. Podbite przez Rzymian w 194 roku p.n.e. stało się ich kolonią zwaną Salernum, od III wieku n. e. stolicą rzymskiej prowincji Lucania. W 522 roku weszło w skład Bizancjum. W drugiej połowie VI wieku Italię podbili Longobardowie tworząc na zajętych terytoriach Królestwo oraz dwa księstwa: Spoleto i Benewent. W 646 roku do Księstwa Benewentu włączone zostało Salerno. W 849 roku doszło do formalnego podziału Benewentu w wyniku którego utworzone zostało samodzielne księstwo Salerno⁶.

Pod rządami książąt longobardzkich miasto rozkwitło, stając się ważnym ośrodkiem nauki i kultury. Pod koniec VIII wieku (w 795 roku), książę Grimoaldo III ufundował w Salerno klasztor benedyktynów, a w 930 roku utworzono tam opactwo⁷. Z przybyciem benedyktynów wiązać należy powstanie w Salerno słynącego w Europie wczesnośredniowiecznej centrum medycyny, a następnie pierwszej szkoły medycznej. Benedyktynom zawdzięczamy zachowanie pism Hipokratesa i Galena jeszcze przed powstaniem imperium arabskiego⁸. Trzeba to wyraźnie powiedzieć, żeby rzetelnie ocenić zasługi zarówno chrześcijańskich jak i arabskich uczonych.

19. Spisywanie ksiąg medycznych w skryptorium klasztornym

Pierwszy klasztor benedyktynów powstał na Monte Cassino między 525–529 rokiem. Jego założycielem był twórca reguły Zakonu, św. Benedykt z Nursji. Reguła benedyktyńska obok pracy fizycznej i modlitwy nakładała na mnichów obowiązek tworzenia skryptoriów, gdzie kopiowano księgi. Przy opactwach tworzono szkoły przeznaczone dla kandydatów do zakonu, księży diecezjalnych oraz dla świeckich chłopców. W szkołach uczono także medycyny. To w klasztorach we wczesnym średniowieczu rozwijała się medycyna. Klasztory miały też obowiązek zakładać hospicja gdzie przyjmowano podróżnych, ale także przytułki dla ubogich i chorych, którym zapewniało opiekę medyczną. Benedyktyni prowadzili leprozoria i leczyli przebywających tam trędowatych⁹.

W pierwszym okresie istnienia klasztoru na Monte Cassino w skryptorium powstawały bardzo cenne wyciągi z medycznych dzieł greckich i rzymskich, obejmujące terapię i farmakologię (*Summae medicinae*)¹⁰.

W Salerno także tłumaczono dzieła Hipokratesa i Galena oraz Pedaniusa Dioskorydesa¹¹, ale dość szybko powstało tam oryginalne piśmiennictwo miejscowych medyków. W X wieku w zespole katedralnym¹² rozwinęło się centrum medyczne, które cieszyło się sławą w całej Europie. Pod koniec tego stulecia (984 r.) do Salerno przybył biskup Adalberon z Verdun¹³ by zasięgnąć porady medycznej. Lekarze prawdopodobnie rozpoznali kamice moczową i podjęli się operacji pęcherza moczowego¹⁴.

Kiedy powstała w Salerno szkoła medyczna jako odrębna instytucja nie wiadomo¹⁵. Nie ułatwia wyjaśnienia tej kwestii fakt nauczania medycyny w szkole katedralnej i istnienie w zespole katedralnym centrum medycznego. Jak się wydaje, jej początki można wiązać z biskupem Alfano (ok. 1015/20–1085).

Alfano di Salerno, teolog, medyk i pisarz był opatem benedyktynów w Salerno, od 1058 roku arcybiskupem. Oprócz poezji o charakterze religijnym i traktatu teologicznego napisał cztery rozprawy medyczne *De pulse*, *Experimenta archiepiscopi salernitani*, *Tractatus de quibusdam medicinalibus* i *De quattuor humoribus corporis humanis*, używane jako podręczniki w szkole w Salerno¹⁶. Biskup Alfano w 1078 roku zarekomendował ówczesnemu opatowi Monte Cassino Dezyderiuszowi (1027–1087, późniejszy papież Wiktor III 1086–1087) przyjęcie do klasztoru Konstantyna Afrykanina, który pozostał w nim aż do śmierci w 1087 roku¹⁷. Według P. Kristellera Konstantyn był w bardzo bliskich relacjach z Alfano i opatem¹⁸.

Konstantynowi Europa chrześcijańska zawdzięcza najwcześniejsze przekłady piśmiennictwa arabskiego, spisane w skryptorium benedyktyńskim klasztoru w Monte Cassino.

20. Konstantyn badający mocz pacjentów

Konstantyn Afrykanin urodził się w Kartaginie (obecnie w Tunezji) ok. 1020 roku. Studiował medycynę w Bagdadzie. Początkowo zajmował się handlem ziołami leczniczymi i odbył podróże do Indii, Etiopii i Egiptu. Po powrocie do Afryki północnej zdobył wielkie powodzenie jako lekarz i nauczyciel, co wzbudzało zawiść niektórych kolegów po fachu, którzy oskarżali go czary. Obawiając się o swoje życie opuścił Kartaginę i około 1077 roku przybył do południowej Italii. W przebraniu żebraka dotarł do Salerno. W Salerno został nauczycielem w szkole medycznej. Będąc znawcą piśmiennictwa medycznego i wybitnym lekarzem ugruntował znakomitą opinię szkoły. Po przyjęciu chrztu, jako brat świecki pracował nad przekładem pism autorów arabskich i greckich w języku arabskim na łacinę. Przetłumaczył wiele dzieł w tym pisma Hipokratesa (*Aphorismi*, *Liber prognosticorum* i *Regimen acutorum morborum* wszystkie z komentarzami Galena)¹⁹, traktaty Isaaca Israeli (łac. Judaeus)²⁰ m. in. *Dietae universales et particulares*, *Liber febrium*, *Liber urinarum*, a także pisma Theophilusa²¹ (*De urinis* i *De pulsibus*)²². Konstantego tłumaczenie *Isagoge in artem parvam Galeni* (*Wprowadzenie do sztuki medycznej Galena*) Hūnaina ibn Ishāq (Joannitiusa),

było obowiązującą lekturą w szkole w Salerno najprawdopodobniej już pod koniec XI wieku. Przekłady Konstantego w XII wieku weszły w skład swoistego podręcznika, w wersji drukowanej zatytułowanego *Articella*²³, który jeszcze w piętnastym wieku był używany na wydziałach medycznych uniwersytetów m. in. w Bolonii, Paryżu i Wiedniu²⁴, nie mówiąc już o szkole w Salerno, gdzie powstał.

III.2.2. Szkoła Tłumaczy w Toledo

Toledo zdobyte w 1085 roku przez Alfonsa VI (1043–1109), króla Leónu i Kastylii zostało podniesione do rangi stolicy państwa nowego władcy. Do miasta zaczęli napływać chrześcijanie (Kastylijczycy). Rok później arcybiskupem Toledo został Bernard (de Sedirac 1086–1124) z francuskiego klasztoru benedyktynów w Cluny, a zamienionej na meczet w czasach muzułmańskich katedrze pod wezwaniem Najświętszej Panny Marii przywrócono pierwotną funkcję głównej świątyni chrześcijańskiej. W 1088 roku papież nadał arcybiskupom Toledo tytuł prymasowski, dzięki czemu zostało ono główną siedzibą Kościoła katolickiego na Półwyspie Iberyjskim. Równocześnie tolerancja Alfonsa wobec muzułmanów i Żydów sprawiła, że miasto zaczęło pełnić rolę intelektualnej stolicy Europy. Bowiem bogata spuścizna muzułmanów w Toledo stała się wspólną własnością uczonych trzech wyznań tj. chrześcijaństwa, islamu i judaizmu, a arabski nadal pozostawał głównym językiem ludzi nauki i kultury.

Przełomowym momentem dla życia intelektualnego Toledo było objęcie w 1126 roku arcybiskupstwa przez gaskońskiego mnicha Rajmunda de Sauvetat († 1152), podobnie jak jego poprzednik wywodzącego się z klasztoru w Cluny. Rajmund w 1130 roku został także kanclerzem na dworze Alfonsa VII od 1126 roku króla Leónu i Kastylii. Rajmund, korzystając ze swoich uprawnień arcybiskupa i kanclerza w 1135 roku powołał przy katedrze Szkołę Tłumaczy (*la Escuela de Traductores de Toledo*). Był to zespół uczonych wywodzących się spośród chrześcijan (mozarabów) mieszkających w Iberii, wykładowców w medresach (szkoły muzułmańskie) i uczonych w piśmie Żydów, który zajmował się przekładaniem ksiąg spisanych w języku arabskim i hebrajskim na łacinę²⁵. Wkrótce dołączyli doń benedyktyni z macierzystego klasztoru Rajmunda, tj. z opactwa w Cluny.

21. Toledo, z prawej strony u dołu Szkoła Tłumaczy

Rajmundowi udało się zgromadzić w szkole najznakomitszych przedstawicieli nauki europejskiej. Jednym z nich był filozof Dominik Gundisalvi (ok. 1110–ok. 1190), archidiakon w Cuéllar w katalońskiej diecezji Segowia, pierwszy przełożony szkoły, w piśmiennictwie znany jako Dominicus Gundissalinus (hiszp. Domingo Gundisalvo). Był jednym z najwybitniejszych tłumaczy szkoły toledańskiej. O jego życiu niewiele wiadomo. Przypuszcza się, że studiował w Chartres, a w Toledo pojawił się w połowie dwunastego wieku, prawdopodobnie krótko po powstaniu szkoły. Przetłumaczył z arabskiego dwadzieścia dzieł filozoficznych. Jest autorem pięciu rozpraw, w tym *Traktatu o duszy* (*Tractatus de anima*), powstałego pod wyraźnym wpływem dzieła Awicenny *De anima*. *Traktat o duszy* Gundisalviego zapoczątkował recepcję psychologii Awicenny w łacińskiej Europie²⁶.

Z Gundisalvim współpracował Jan Awendauch (†1187), żydowski uczonego wyznania chrześcijańskiego, utożsamiany z Janem z Hiszpanii (Johannes Hispalensis), w nowszej literaturze wymieniany także jako Jan z Sewilli, (Johannes von Sevilla). Działał w Toledo w latach 1135–1153. Był pierwszym tłumaczem z języka arabskiego. Pracował najpierw w Limii (Galicja), potem w Toledo. Przekładał głównie dzieła matematyczne, astronomiczne, niektóre pisma filozoficzne i medyczne²⁷. Dodać należy, że Awendauch tłumaczył z arabskiego na język kataloński, a Gundisalvi z katalońskiego na język łaciński²⁸.

Specjalnie miejsce wśród najwybitniejszego przedstawiciela Szkoły Tłumaczy w Toledo należy się włoskiemu filozofowi i teologowi Gerardowi z Cremony (1114 – 1187). Gerard z Cremony studiował filozofię we Włoszech, a od 1134 roku w Toledo, gdzie jednocześnie uczył się języka arabskiego. Liczba przełożonych dzieł każe zaliczyć go do najpracowitszych translatorów. W latach 1167–1187 przetłumaczył bezpośrednio z arabskiego ponad 80 dzieł. W kręgu jego zainteresowań znajdowały się przede wszystkim pisma Arystotelesa, Euklidesa, Galena, filozofów arabskich, w tym Awicenny a także żydowskich. Przepracowywał/opracowywał na nowo już istniejące arabsko–łacińskie tłumaczenia pism medycznych i porównywał je z oryginalnymi tekstami hebrajskimi oraz stworzył standardową terminologię. Stosował ją przekładając teksty Galena, Rhazesza, Awicenny i Abulcasisa. Dzięki temu Europa zachodnia otrzymała dzieła grecko–arabskiej sztuki lekarskiej na najwyższym poziomie, które później były używane na uniwersytetach. Tłumaczył także pisma z zakresu matematyki, astronomii, astrologii i alchemii²⁹.

Tolekańska Szkoła Tłumaczy działała w latach 1135–1284 pełniąc funkcję europejskiego ośrodka życia intelektualnego w średniowieczu. Arabskie tłumaczenia dzieł autorów starożytnych, oryginalne dzieła filozoficzne, medyczne i przyrodnicze islamskich uczonych stały się dzięki przekładom znane Europie chrześcijańskiej. W efekcie nastąpił rozwój filozofii, i metodologii nauk, a także powstały pierwsze uniwersytety na południu Europy.

III.3. Szkoły

Podstawową trudność w badaniach średniowiecza, szczególnie wczesnego, stanowi fragmentaryczność lub zupełny brak dokumentów bezpośrednich. W wielu przypadkach jedynym rodzajem źródeł są dawne kroniki, nie zawsze dokładne. Ich weryfikacja nierzadko stanowi spore trudności. Ten problem dotyczy wszystkich obszarów badawczych, także historii uniwersytetów. Pozostaje wówczas odwołać się do źródeł pośrednich m. in. takich jak księgi immatrykulacyjne, czy rękopiśmienne zasoby bibliotek uniwersyteckich by móc ocenić programy nauczania i zasięg geograficzny oddziaływania danej uczelni. W niniejszym podrozdziale uwzględniono tylko te szkoły, dla których udało się ustalić program nauczania lub zestaw obowiązujących lektur.

W europejskiej części Regionu Śródziemnomorskiego w miarę udokumentowane dzieje szkół wyższych zaczynają się w XIII wieku. Wyjątek stanowią tu szkoły w Sa-

lerno i w Bolonii. W Salerno pierwszy dokument określający status szkoły został wydany w 1127 roku. Był to układ między Rogerem II a władzami miasta o powołaniu Kolegium medycznego w Salerno jako szkoły miejskiej³⁰. W Bolonii dokument powołujący Studium generalne (*studium generale*) i nadający mu przywileje i niezależność wystawił cesarz Fryderyk Barbarossa w 1158 roku³¹.

Studia generalne (*Studium generale*) były najwcześniejszą formą szkół wyższych. Powstawały na bazie szkół przykatedralnych lub kolegiów zakonnych. Ich program obejmował teologię, filozofię, prawo i medycynę, a statut, organizacja i względna samodzielność były potwierdzane bullami papieskimi. Studia generalne były sprofilowane. W Bolonii nauczano prawa, głównie rzymskiego, w Paryżu – teologii i scholastycznej filozofii, w Salerno i Montpellier – medycyny. Wraz z rozwojem struktur uniwersyteckich studia generalne przekształcały się w fakultety (wydziały)³². Jedynie szkoła w Salerno utrzymała wyłącznie medyczny charakter.

III.3.1. Salerno

W 1280 roku Karol I nadał szkole w Salerno statut Studium generalnego medycyny. Program nauczania obejmował studiowanie przetłumaczonych na łacinę przez Konstantyna pism autorów greckich i arabskich, a także autorów wywodzących się ze szkoły w Salerno. Kandydat na bakałarza musiał zdać egzamin z zakresu wiedzy o moczach (Theophilus, Isaac), tętnie (Theophilus), gorączkach i rodzajach diety (Isaac), chorobach ostrych (Hipokrates) i sztuce leczenia (Galen)³³.

Pod koniec XV wieku w Salerno zaczęto nadawać stopień doktora w tym filozofii i medycyny, ale także sztuce medycznej a nawet chirurgii. Zakres egzaminu obejmował, w zależności od nadawanego tytułu, znajomość odpowiednich rozdziałów *Kanonu medycyny* Awicenny, *Tegny* Galena, *Aforyzmów* Hipokratesa oraz *Fizyki*, *Metafizyki* i *Analityki posteriori* Arystotelesa. Ten zestaw autorów obowiązywał do początków XIX wieku³⁴.

III.3.2. Montpellier

Drugą szkołą medyczną było studium generalne w Montpellier powołane w pierwszej połowie XIII wieku. Samo miasto powstało około 985 roku jako osada kup-

ców importujących korzenie z Syrii. Wraz z importem dotarła wiedza o leczniczym zastosowaniu tych korzeni, a w ślad za nią znajomość medycyny arabskiej. Montpellier, podobnie jak Salerno, stało się wkrótce centrum medycznym. Przybycie do miasta znakomitego lekarza Louisa Dulieu, a także lokalne środowisko wysoko cenionych lekarzy arabskich i żydowskich stworzyły warunki do założenia w 1137 roku szkoły medycznej. W 1220 roku szkoła uzyskała status Studium generalnego medycyny, nadany przez legata papieskiego Konrada von Urach, oficjalnie uznany przez papieża Mikołaja IV w 1289 roku. Wydana wówczas bulla papieska połączyła istniejące niezależne studia generalne medycyny i prawa w uniwersytet, w którym do połowy XIV wieku powstały: wydział sztuk, nauki i literatury oraz wydział teologiczny³⁵.

22. Szkoła medyczna w Montpellier

Program nauczania wydziału medycznego w XIII i XIV wieku obejmował m. in. komentowanie dzieł autorów arabskich, w tym Awicenny i Rhazes³⁶. Jeśli chodzi o autorów antycznych to ograniczono się do wymienionych już w poprzednim podrozdziale dzieł Galena i Hipokratesa. Studia kończył przewód doktorski.

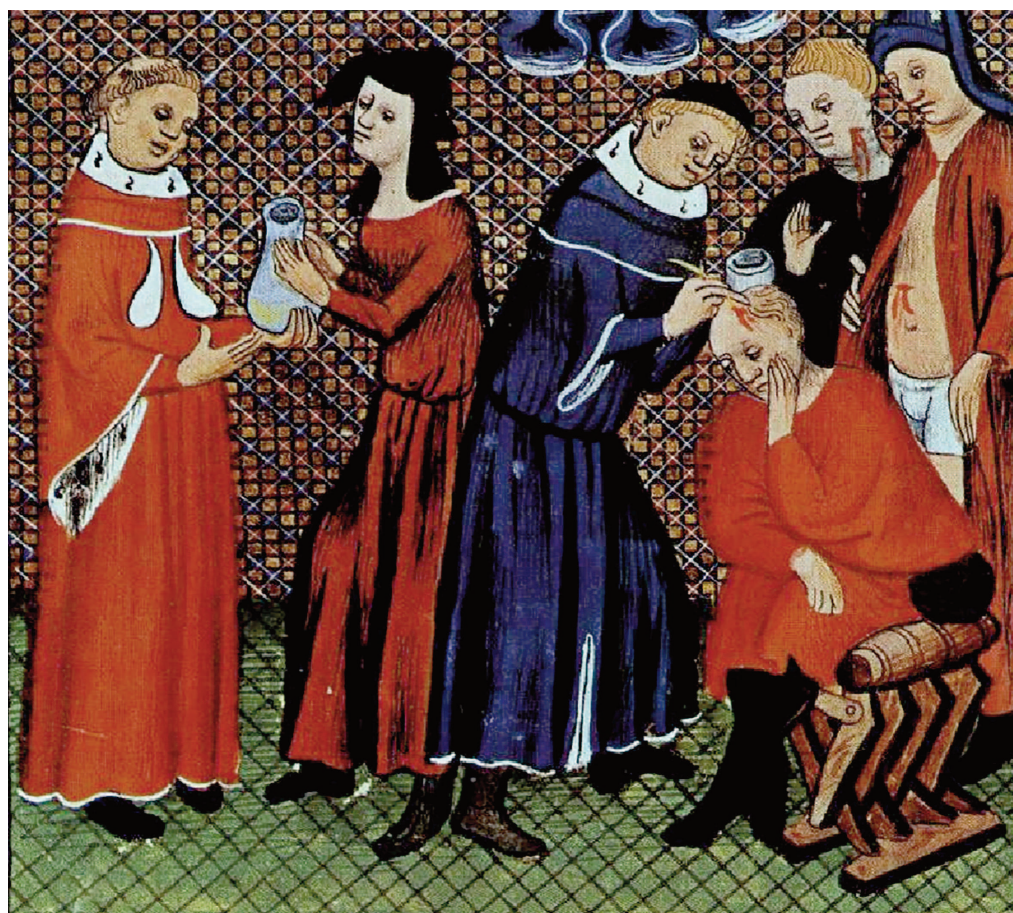
Na szesnaście rękopiśmiennych ksiąg medycznych z tego okresu znajdujących się w bibliotece uniwersyteckiej aż trzynaście zawierało pisma autorów arabskich, wśród nich *Kanon* Awicenny, ale także tłumaczenia Konstantyna Afrykanina.

W ostatniej dekadzie XV wieku w Montpellier wyraźnie przeważały dzieła Awicenny, przy znacznie mniejszym zainteresowaniu autorami antycznymi. *Kanon medycyny* był tam używany aż do 1650 roku³⁷.

Warto podkreślić, że pierwsze studia medyczne odbył w Montpellier najśłynniejszy chirurg XIV wieku, Francuz Guy de Chauliac (1300–1368), lekarz osobisty papieża, określany mianem „ojca chirurgii”, autor ośmioczęściowego dzieła *Chirurgia magna*, w którym ponad 660 razy powoływał się na Awicennę³⁸.

23. Guy de Chauliac bandażujący nogę papieża Klemensa VI ok. 1348 roku, obraz olejny Ernesta Boarda

24. Zabieg chirurgiczny, miniatura z rękopisu *Chirurgia Magna*

Zestawienie dzieł używanych w nauczaniu medycyny w ostatniej dekadzie XV wieku przedstawia Tablica 4³⁹.

Tablica 4. Zestawienie dzieł medycznych obowiązujących w Montpellier

Rok	Liczba dzieł		
	Hipokrates	Galen	Awicenna
1489	1	2	4
1490	0	0	3
1491	0	2	4
1492	1	0	4
1493	2	3	6
1494	1	2	5
1495	1	4	5
1496	1	2	4
1497	0	2	6
1498	1	2	5
1499	1	1	4
1500	1	4	3

Źródło: A. N. Kaadan, M. Angrini, To what extent was Montpellier, the oldest surviving medical school in Europe, inspired by islamie medicine

25. Badanie dotkniętych trzema chorobami: skaleczeniem łokcia, przepukliną pachwinowo-moszną i dolegliwościami oka

26. Mistrz z uczniami podczas wykładu, miniatura z rękopisu francuskiego *Chirurgia magna*, XV wiek

III.3.3. Bolonia

Uniwersytet w Bolonii powstał na bazie szkół prawa, których tradycje sięgają czasów imperium rzymskiego. Samo miasto założone w VI w. p.n.e. przez Etrusków jako Felsina zostało w 189 r. p. n. e. podbite przez Rzymian, którzy przemianowali je na Bononię. W czasach panowania Teodozjusza (cesarz w latach 379–395) powstają w Bolonii szkoły prawa rzymskiego. Od VI w. n. e. Bolonia należała do Bizancjum, a w 756 roku król Franków Pepin Mały podarował ją papieżowi. Od początku XII wieku niezależne miasto. Na przełomie XI/XII wieku powstają tu dwa ośrodki prawa, skupiające wybitnych znawców prawa rzymskiego i prawa kanonicznego. Pierwszy dokument ujmujący te ośrodki w ramy organizacyjne i gwarantujący im wolności i przywileje wydał w 1158 roku cesarz Fryderyk Barbarossa. Na jego podstawie powołano Studium generalne prawa. Cesarz nadał Studium niezależność od jurysdykcji miejskiej, wolność nauczania prawa rzymskiego i kanonicznego, a uczonym i studentom zapewniał bezpieczeństwo osobiste. Studenci zrzeszali się w korporacje narodowościowe.

Na początku XIII wieku powstały w Bolonii ośrodki medycyny i filozofii oraz sztuk wyzwolonych⁴⁰. Brak informacji o tym w jaki sposób powstały uniemożliwia jednoznaczne określenie ich statusu. W piśmiennictwie włoskim nazywane są *facolta* (wydziały)⁴¹. W XIV wieku wszystkie ośrodki bolońskie zaczynają współpracować ze sobą dając początek uniwersytetowi we współczesnym pojęciu tego słowa. Więcej informacji posiadamy dla początków XV wieku. Na wydziale medycznym studia trwały cztery lata i obejmowały medycynę teoretyczną i praktyczną oraz roczny kurs chirurgii. Na kursie obowiązywały dzieła: Bruno da Longobucco *Chirurgia*, Galen, *Chirurgia*, księga IV, rozdziały 3–6 *Kanonu medycyny* Awicenny oraz rozdział siódmy *Liber ad Almansorem (al-Tibb al-Mansuri)* Rhazes⁴².

Zestaw dzieł, które były wykorzystywane podczas studiów w Bolonii różnił się zdecydowanie od kanonu lektur obowiązującego w Salerno i odbiegał od programu Montpellier, gdzie preferowany był Awicenna, przy minimalnym wykorzystywaniu pism Galena i Hipokratesa. Nowym autorem był tu arabski filozof i lekarz Awerroes (1126–1198) autor m. in. encyklopedii medycznej zatytułowanej *Colliget*. Szczegółowy wykaz dzieł obowiązujących w poszczególnych latach przedstawia Tablica 5⁴³.

Tablica 5. Dzieła używane w nauczaniu medycyny na Uniwersytecie w Bolonii

Rok	Medycyna teoretyczna	Medycyna praktyczna
I	Awicenna, <i>Kanon</i> Galen, <i>De differentiis febrium</i> <i>De complexionibus, De mala complexione</i> <i>De simplicibus medicinis,</i> <i>De diebus creticis</i> <i>De interioribus,</i> <i>De regimine sanitatis</i> Hipokrates, <i>Aphorismata</i>	Awicenna, <i>Kanon medycyny</i> ks. III 1-3
II	Galen, <i>Tegni, De accidenti et morbo,</i> <i>De crisi, De diebus criticis,</i> <i>De febribus ad Glauconem,</i> <i>De tabe, De utilitate respirationis,</i> <i>De differentiis febrium,</i> <i>De mala complexione,</i> <i>De simplicibus medicinis</i> Awicenna, <i>De viribus cordis,</i> <i>Kanon medycyny</i> Hipokrates, <i>Prognostica,</i> <i>De morbis acutis</i>	Awicenna, <i>Kanon medycyny</i> ks. III, 9-12
III	Galen, <i>Therapeutica,</i> <i>De virtutibus naturalibus,</i> <i>De diebus criticis,</i> <i>De accidenti et morbo, De crisi,</i> <i>De complexionibus,</i> <i>De febribus ad Glauconem</i> Hipokrates, <i>Aphorismata</i> Awerroes, <i>Colliget proemium</i> 1,2, II, V	Awicenna, <i>Kanon medycyny</i> ks. III 13-16
IV	Awicenna, <i>Kanon medycyny</i> Galen, <i>De interioribus,</i> <i>Regimen sanitatis,</i> <i>Therapeutica VII-XII,</i> <i>De virtutibus naturalibus</i> Hipokrates, <i>De natura</i> Awerroes, <i>Colliget</i>	Awicenna, <i>Kanon medycyny</i> ks. III, 18-21

27. Nacja niemiecka w Bolonii, druga połowa XIV wieku, miniatura Laurentiusa de Voltolina

28. Awerroes, fragment fresku Andrea Bonaiuto *Triumf św. Tomasza*, 1368 r.

III.3.4. Paryż

Uniwersytet paryski był najstarszą uczelnią w średniowiecznej Europie. Wykształcił się ze szkół: katedralnej przy katedrze Notre Dame i klasztornych św. Wiktora i św. Genowefy. Ich programy nauczania wykraczały poza sztuki wyzwolone (*artes liberales*), obejmując filozofię i teologię. Szkoły były podporządkowane biskupowi Paryża, który w 1136 roku nadał im statuty. W drugiej połowie XII wieku szkoły połączyły się i utworzyły Studium generalne. W latach 1174 – 1194 kolejni papieże (Celestyn III, Innocenty III i Grzegorz IX) nadali Studium autonomię i przywileje. Papież Grzegorz IX podporządkował Studium bezpośrednio Kurii Rzymskiej⁴⁴.

29. Wykład filozofii na Uniwersytecie w Paryżu. Uczniowie w tonsurach siedzą na podłodze

Za datę powstania uniwersytetu uważa się uzyskanie przywileju nadanego przez króla Francji Filipa Augusta w 1200 roku, na mocy którego uczelnia uzyskała niezależność od władzy królewskiej. W 1215 roku uniwersytet otrzymał status samorządnej korporacji uniwersyteckiej, a jego bezpośrednim zwierzchnikiem został papież. Dokument z 1254 roku ustanawiał cztery wydziały/fakultety: sztuk wyzwolonych, medycyny, prawa kanonicznego i teologii⁴⁵. Pierwszy stopień kształcenia od-

bywający się na wydziale sztuk trwał dwa lata i kończył się uzyskaniem stopnia bakałarza na podstawie egzaminu. Kolejnym etapem było zdobycie licencji dającej prawo do nauczania na uniwersytetach całej Europy, którą bakałarz uzyskiwał po złożeniu przepisanych egzaminów i publicznej dyspacie. Wtedy dopiero otrzymywał tytuł magistra, uprawniający też do dalszych studiów na pozostałych wydziałach. Studia na wydziale medycyny kończyły się uzyskaniem stopnia doktora, na pozostałych początkowo magistra⁴⁶.

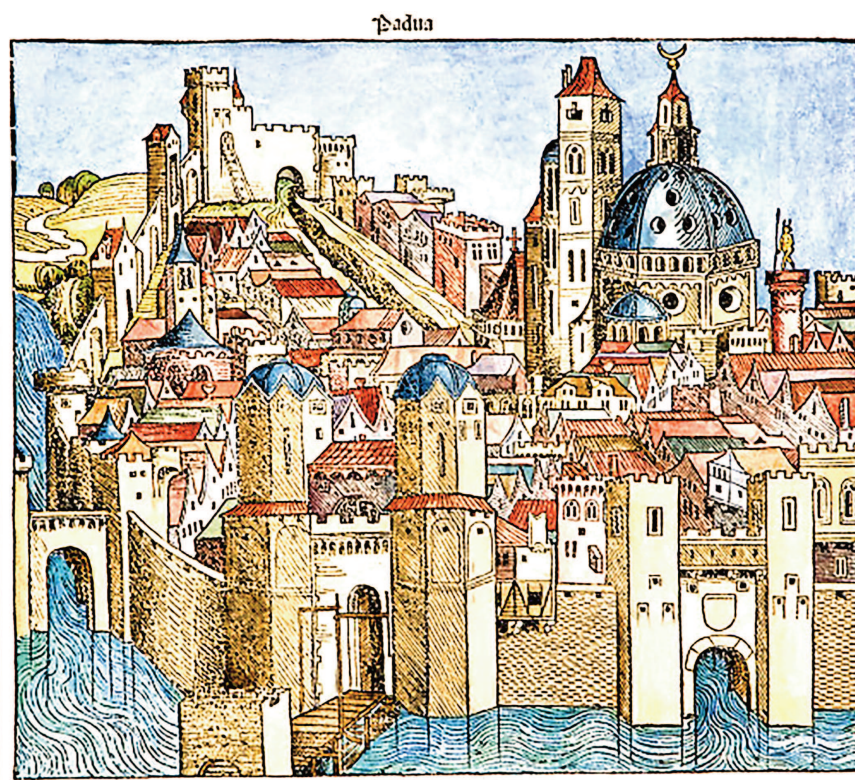
Ponieważ w dostępnej literaturze nie natrafiono na opracowania dotyczące nauczania medycyny w interesującym nas okresie, musimy odwołać się do źródeł pośrednich, czyli rękopiśmiennych zasobów biblioteki uniwersyteckiej. Poza wspomnianym w rozdziale II rękopisem z 1306 roku *de viribus cordis* Awicenny, który można wiązać z krótkim pobytem Arnolda de Villa Nova w Paryżu, znajdują się w niej trzynastowieczne rękopisy pism Galena, Hipokratesa, autorów arabskich w języku łacińskim, kodeks *Opuscula medica cum commentariis* zawierający podręcznikowy zestaw literatury medycznej (por. przypis 26) oraz inne traktaty medyczne, a także rozprawa Awicenny *Liber mineralium*. Natomiast pozostałe dzieła Awicenny w tym kilka egzemplarzy *Kanonu medycyny* i *Cantica* pochodzą z XIV wieku co oznacza, że najprawdopodobniej zostały wprowadzone do programu nauczania dopiero w XIV wieku⁴⁷.

III.3.5. Padwa

Mimo dość obfitej literatury na temat uniwersytetu w Padwie, jego początki pozostają niewyjaśnione do końca. Piotr Gach podaje, że uniwersytet padewski został założony w 1222 roku na bazie katedralnych szkół prawa i sztuk wyzwolonych jako Studium generalne. Według Heinricha Denifle od początku, (tzn. od 1222 roku) wykładano w nim medycynę⁴⁸. To również pośrednio wskazuje na powstanie Studium na bazie szkół katedralnych, w których medycyna była jednym z przedmiotów nauczania. W 1264 roku Studium uzyskało status uniwersytecki, nadany przez papieża Urbana IV z prawem nadawania stopnia doktora prawa⁴⁹. W świetle historii początków innych uniwersytetów jest to informacja wiarygodna. W literaturze zagranicznej natomiast, opierającej się na piśmiennictwie włoskim, a także w polskich publikacjach internetowych⁵⁰, powołanie uniwersytetu prawniczego w 1222 roku przypisuje się studentom i profesorom bolońskim, którzy „wyemigrowali” do Padwy⁵¹.

Według Reginy Andres Rebollo Uniwersytet z prawem cywilnym, kanonicznym i teologią zainauguował działalność w 1399 roku⁵². Autorka nie próbuje wyjaśnić przyczyny rozpiętości dat między powołaniem uniwersytetu a rozpoczęciem działalności. Ta sama autorka dodaje, że „po tej dacie” (tj. 1399) utworzony został Uniwersytet sztuk (*Artistarum*), w którym nauczano także astronomii, dialektyki, filozofii, gramatyki, medycyny i retoryki. Mogłoby to być wiarygodne, gdyby nie sprzeczność w dalszym ciągu wywodów tej autorki. Podaje ona, że od 1387 roku wykładano na Uniwersytecie anatomię i chirurgię, a więc kilkanaście lat wcześniej niż Uniwersytet zainauguował swoją działalność.

Wyjaśnienie tej sprzeczności jest możliwe tylko pod warunkiem przyjęcia tezy, że Uniwersytet powstał na bazie szkół katedralnych, gdzie jak już wcześniej wspomniano uczono m. in. łaciny i sztuk wyzwolonych. Nie wyklucza to stwierdzenia, że część profesorów bolońskich, a także studentów zasilila te ośrodki, co umożliwiło powołanie Studium. Można domniemywać, że do roku 1399 szkoła działała jako Studium. W 1421 roku na uniwersytecie padewskim funkcjonowały 32 katedry, wśród nich medycyny. W 1543 roku zbudowano klinikę uniwersytecką, a w 1594 – audytorium do zajęć z anatomii⁵³.

30. Widok Padwy według *Kroniki świata* Hartmanna Schedla, (Norymberga1493)

Jeśli chodzi o program nauczania, to również możemy jedynie przypuszczać, że nie odbiegał on od programów innych szkół medycznych w średniowiecznej Italii, czyli obejmował studiowanie pism Hipokratesa, Galena i Awicenny. Warto dodać, że w Padwie w 1476 roku ukazał się pierwodruk *De viribus cordis*⁵⁴. Dokładniejsze dane mamy dla wieku XVI i XVII. Studia medyczne trwały trzy lata i obejmowały medycynę teoretyczną (*theorica medicina*) i praktyczną (*practica medicina*). Szczegółowy program nauczania przedstawiają Tablice 6 i 7

Tablica 6. Program nauczania medycyny w XVI – XVII wieku na Uniwersytecie w Padwie (zajęcia podstawowe)

Rok	Medycyna teoretyczna	Medycyna praktyczna
I	<i>Kanon medycyny</i> Awicenny	<i>De febribus</i> z IV ks. <i>Kanonu medycyny</i> Awicenny
II	<i>Aforyzmy</i> Hipokratesa	<i>De morbi particularibus</i> do rozdz. cor z ks. IX <i>Liber ad Almansorem</i> Rhazesza
III	<i>Tegni</i> Galena	<i>De morbi particularibus</i> od rozdz. cor z ks. IX <i>Liber ad Almansorem</i> Rhazesza

Tablica 7. Program nauczania medycyny w XVI – XVII wieku na Uniwersytecie w Padwie (zajęcia dodatkowe)

Rok	Medycyna teoretyczna	Medycyna praktyczna
I	<i>Tegni</i> Galena	<i>Kanon medycyny</i> ks. IV Awicenny Ks. IX <i>Liber ad Almansorem</i> Rhazesza
II	<i>Aforyzmy</i> Hipokratesa	Jak wyżej
III	<i>Kanon medycyny</i> ks. 1 Awicenny	Jak wyżej

Oprac. na podstawie R. A. Rebollo, *The Paduan School of Medicine*

Zajęcia odbywały się w godzinach rannych. Dwie pierwsze godziny poświęcone były medycynie teoretycznej; prowadzili je dwaj wykładowcy, specjaliści od teorii. Trzy kolejne godziny były przeznaczone na medycynę praktyczną, której nauczali medycy–praktycy. W czasie wolnym od zajęć w porze południowej odbywały się zajęcia dodatkowe (*extraordinaria*) z medycyny praktycznej i medycyny teoretycznej. Na zajęciach rozpatrywano dzieła: *Kanon medycyny* Awicenny, *Aforyzmy* Hipokratesa, *Tegni* Galena i *Liber ad Almansorum* Rhazesza.

Jeśli chodzi o anatomię, to zajęcia odbywały się przez cały styczeń. Wykłady były bardzo popularne i uczestniczyli w nich wszyscy studenci szkoły sztuk wyzwolonych. Studia z zakresu chirurgii trwały trzy lata; na I roku poświęcone były guzom, na II – wzdęciom i wrzodom, na III – złamaniom i przemieszczeniom. Jako podręczniki służyły dzieła Galena *De tumoribus praeter naturam* i *Materia medica* Dioskuridesa⁵⁵.

* * *

Z przeglądu programów nauczania wynika, że mimo postępu medycyny szczególnie w XVI wieku, podstawową lekturą na studiach medycznych były pisma autorów antycznych i arabskich, głównie Awicenny. Ten stan rzeczy utrzymał się aż do XVIII wieku, a nawet do początków XIX. Nie było to bezkrytyczne przyjmowanie poglądów tych autorów. Dzieła kopiowane w skryptoriach, a w czasach późniejszych drukowane były opatrywane komentarzami, m. in. absolwentów Uniwersytetu w Padwie, z których najbardziej znany Andrea Alpago (1450–1521), lekarz włoski i arabista jako pierwszy dokonał rewizji tłumaczenia dzieł Awicenny⁵⁶.

Przypisy do rozdziału III

¹ P. K. Hitti, dz. cyt., s. 427–440

² Tamże, s. 506–508

³ G. Procacci, *Historia Włochów*, Warszawa 1983, s. 15

⁴ P. K. Hitti, dz. cyt., s. 510

⁵ Tamże, s. 510–511, 514

⁶ E. Zarosa, Salerno, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 17, Lublin 2012, szp. 916; Principato di Salerno, Da Wikipedia, l'enciclopedia libera ; por. Salerno, [Autorzy]: L. Franciosa [i in.] [w:] *Enciclopedia Italiana (1936)*.

⁷ P. Capparoni, Salernitana, scuola [w:] *Enciclopedia Italiana 1936*.

⁸ Dzieła Hipokratesa i Galena upowszechnił Kasjodor (Flavius Magnus Aurelius Casiodorus 485–580), kanclerz królów ostrogockich w Rawennie, pisarz łaciński i organizator życia naukowego i kulturalnego – S. Longosz, Flavius Magnus Aurelius Casiodorus, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 8, Lublin 2000, szp. 946–949; por. J. Wróbel, dz. cyt.

⁹ M. Daniluk, Benedyktyni: wkład w cywilizację i kulturę, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 2, Lublin 1985, szp. 245

¹⁰ P. Capparoni, dz. cyt.

¹¹ Pedanius Dioskurydes (ok. 40 – ok. 90), grecki lekarz i botanik, autor dzieła *De materia medica*, pierwszej para-farmakopei

¹² Zespół katedralny obejmował katedrę, czyli kościół biskupi, dom biskupa, dom duchownych (późniejsza kapituła), szkołę katedralną niekiedy połączoną ze skryptorium lub biblioteką, hospicjum

¹³ Adalbero albo Adalber (ok. 964 – 18. kwietnia 988) od 984 biskup Verdun konsekrowany 3. stycznia 985

¹⁴ Ch. Goddemeier, Die Medizinschule von Salerno: Weg zur Wissenschaft, „Deutsches Ärzteblatt“, 2011, 108 (1–2), A–50

¹⁵ Por. P. O. Kristeller, La scuola di Salerno, il suo sviluppo et il suo contributo. Alla storia della scienza. Appendice al fasc. 1–4 della Rassegna Storica Salernitana; An. 16, 1955, s. 11–14

¹⁶ P. Capparoni, dz. cyt.

¹⁷ Ch. Goddemeier, dz. cyt.

¹⁸ P. O. Kristeller, dz. cyt., s. 20

¹⁹ R. Veit, Quellenkundliches zu Leben und Werk von Konstantinus Africanus [PDF]

²⁰ Isaac Israeli, afrykański lekarz i filozof, ur. w Egipcie ok. 832, zm. w Kairwan, Tunis w 932? roku Studiował historię naturalną [fizyka/nauki przyrodnicze], medycynę, matematykę, astronomię. Z początku miał sławę wprawnego okulisty. Ok. 904 lekarz dworski kalifów. Jego dzieła przetłumaczył w 1087 Konstantyn, w tekście uwzględniono te, które weszły do kanonu lektur szkoły w Salerno. – Więcej o Isaacu zob.: R. Gottheil, M. Seligsohn, ISRAELI, ISAAC BEN SOLOMON (ABU YA' UB IS A IBN SULAIMAN ALISRA'ILI; generally known as Isaac Israeli and sometimes as Isaac Israeli the Elder).

²¹ Theophilus Protospatharius (VII w.) nazywany też Philaretus albo Philotheus, mnich, filozof, anatom i lekarz na dworze cesarza bizantyjskiego Herakliusza (610 – 641) – G. Androuksos, Theophilus Protospatharius: Byzantine foreumer of urology, „Histoire des Sciences Médicales” 2001, T. 41, s. 41–48; J. H. Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Kunst*, Bd. 43, szp. 1071. Por. J. G. Th. Grässe, *Lehrbuch einer Literärgeschichte der berühmten Völker des Mittelalters oder Geschichte der Literatur [...]*. 1. Abt., 2. Hälfte, Dresden und Leipzig 1839, s. 561

²² P. O. Kristeller, dz. cyt., s. 21–22

²³ Najwcześniejsza wersja podręcznika zawierała: *Isagoge, Aphorismes, Prognosticon, De pulsibus, De urinis*. W XIII wieku dołączono do nich *Tegni, De regimen acutorum, De diaetis* a prawdopodobnie w XIV duże partie *Kanonu Awicenny*. – R. Hajar, The articella. Heart Views [serial online] 2008 [PDF]; L. Moulinier, La science des urines de Maurus de Salerne et Mauri ineditis, Salerno 2004, s. 1; étude des manuscrits de l'Articella (XI–XVIe) ; E. Tuisl, Die Medizinische Fakultät der Universität Wien im Mittelalter: von der Gründung der Universität 1365 bis zum Tod Kaiser Maximilian I 1514, Göttingen 2014, s. 36. Wbrew twierdzeniom autorów, cytowane przez nich rękopiśmienne kodeksy zawierające wymienione tłumaczenia, nie tylko nie były zatytułowane *Articella*, ale nie posiadały ogólnego tytułu. Po raz pierwszy tytuł dla omawianej antologii pism nadano kodeksowi z XIV wieku sporządzonemu we Francji. Nie był to jednak tytuł *Articella* lecz *Opuscula medica cum commentariis* (Ms. 380 – Catalogue général des Manuscrits des Bibliothèques publiques de France. Université de Paris et de Départaméntes, Pais 1918, s. 142). Tytuł *Articella* dla epoki książki rękopiśmiennej wprowadzili autorzy współcześni. W epoce książki drukowanej pojawił się w XV wieku.

²⁴ E. Tuisl, dz. cyt., s. 36; Burchardt, s. 5; Por. Ch. Goddemeier, dz. cyt.

²⁵ C. Taracha, Toledo, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 19, Lublin 2013, szp. 629–630; P. K. Hitti, dz. cyt. s.

- 495; ARZOBISPO RAIMUNDO DE TOLEDO – <http://www.caminandoporparedes.com/blog/?p=4378>
- ²⁶ A. Fidora, Dominicus Gundissalinus [w:] *Encyclopedia of medieval philosophy*, dz. cyt., s. 274–276; zob. też M.–T. d’Alverny, Translations and translators [w:] *Renaissance and renewal in the twelfth century*. Ed. by R. L. Benson, G. Constable, C. D. Lanham, Toronto 1991 s. 445.
- ²⁷ P. K. Hitti, dz. cyt., s. 496; JOHANNES HISPALENSIS, JewishEncyclopedia.com.
- ²⁸ [A. J. L.] Jourdain, Geschichte der Aristotelischen Schriften im Mittelalter. Eine gekrönte Preisschrift von [...], Halle 1831, s. 120 (Forschungen über Alter und Ursprung der lateinischen Uebersetzungen des Aristotels und über griechische und lateinische von den Scholastikern benutzte Commentare/ von [...]) ; zob. też J. Janssens, Ibn Sina (Avicenna) Latin Translation, dz. cyt., s. 522.
- ²⁹ U. Żegleń, Gerard z Kremony, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 5, Lublin 1989, szp.994; E. Tuisl, dz. cyt., s. 36;
- ³⁰ P. O. Kristeller, dz. cyt., s. 33
- ³¹ G. Coppola, G. Calogero, F. Guidi, Università, [w:] *Enciclopedia italiana (1937)*.
- ³² Z. Krzyszowski, Studium generalne, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 18, Lublin 2013, szp. 1085–1086; G. Coppola, G. Calogero, F. Guidi, dz. cyt.
- ³³ P. O. Kristeller, dz. cyt., s. 51
- ³⁴ Tamże, s. 61
- ³⁵ R. Dziura, E. Zajac, Montpellier, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 13, Lublin 2009, szp. 224–225; A. N. Kaadan, M. Angrini, To what extent was Montpellier, the oldest surviving medical school in Europe, inspired by islamic medicine [PDF]; G. Coppola, G. Calogero, F. Guidi, dz. cyt.
- ³⁶ Abu Bakr Muhammad ibn Zakarijja ar–Razi, znany również jako Rhazes (865– 925) lekarz, alchemik i filozof arabski. Najwybitniejszy lekarz przed Awicenną, autor m. in. księgi o naukach lekarskich (*Liber ad Almansorem*) oraz encyklopedycznego opracowania *Liber continens*, zawierającego m. in. całą ówczesną wiedzę okulistyczną
- ³⁷ A. N. Kaadan, M. Angrini, dz. cyt.
- ³⁸ E. Thuisl, dz. cyt., s. 37
- ³⁹ A. N. Kaadan, M. Angrini, dz. cyt.
- ⁴⁰ A. Vetulani, Bologna: Uniwersytet, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 2, Lublin 198 , szp. 768–769;
- ⁴¹ *Facolta* traktowane są zarówno jako synonim *studium generale* jak i fakultet = wydział uniwersytecki. – zob. G. Coppola, G. Calogero, F. Guidi, dz. cyt.
- ⁴² Curriculum dell’Università di Bologna del 1407
- ⁴³ Tamże
- ⁴⁴ encyklopedia.pwn.pl/haslo/Uniwersytet-Paryski;3991439.html
- ⁴⁵ H. Denifle, Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400, Berlin 1885, s. 68
- ⁴⁶ encyklopedia.pwn.pl/haslo/Uniwersytet-Paryski, dz. cyt.; W. Daszkiewicz, Dziedzictwo uniwersytetu średniowiecznego – dostęp 18 sierpnia 2015
- ⁴⁷ Catalogue générale des Manuscrits, dz. cyt., s. 29–30, 32–35, 138, 142, 144, 145, 241–242
- ⁴⁸ H. Denifle, dz. cyt., s. 222
- ⁴⁹ P. Gach, Padwa (Padova): Uniwersytet, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 14, Lublin 2012, szp. 1108
- ⁵⁰ T. Borawska, Studia medyczne w Padwie – Nicolaus Copernicus ... – copernicus.torun.pl
- ⁵¹ G. Coppola, G. Calogero, F. Guidi, dz. cyt. ; R. A. Rebollo The Paduan School of Medicine: medicine and philosophy in the modern era [PDF]
- ⁵² *In 1399, the Universitas Iuristarum, in which civil law, canon law and theology were taught inaugurated*, dz. cyt.
- ⁵³ P. Gach, dz. cyt.
- ⁵⁴ U. Weiser, dz. cyt.
- ⁵⁵ R. A. Rebollo, dz. cyt.
- ⁵⁶ Andrea Alpago (ok. 1450 –1522), lekarz, tłumacz z arabskiego. Urodzony w Belluno. W latach 1479–1482 studiował medycynę w Padwie. W 1482 roku odnotowany wśród członków Rady Miejskiej Belluno jako magister. Między 1482 a 1487 skończył studia. W 1487 wyjechał do Damaszku jako lekarz w konsulacie Republiki Weneckiej. Prawdopodobnie w Damaszku nauczył się arabskiego. W 1517 wyjechał do Syrii, potem na Cypr. W 1520 roku zakończył służbę w Wenecji i powrócił do Włoch. We wrześniu 1521 roku otrzymał katedrę medycyny praktycznej na Uniwersytecie w Padwie. Zmarł 22 stycznia 1522. W czasie pobytu w Damaszku, Syrii i na Cyprze prowadził badania oryginalnych dzieł arabskich; szczególnie interesował się Awicenną. Wynikiem jego dociekań była rewizja wcześniejszych tłumaczeń. Doceniając wartość tłumaczeń Andrea Alpago kolegium filozofów i lekarzy Uniwersytetu w Padwie podjęło decyzję o rekomendacji jego korekty *Kanonu* jako oficjalnej do użytku wykładowców i studentów. Ostatecznie korekta Alpago objęła *Kanon medycyny* Ks. 1–5, *Cantica*, *De virtuti bus cordis* (1527), *Compendium de anima* (1546) *De removendis nocu-*

mentis i De syrupo acetoso (1547) – R. Veit, Der Arzt Andrea Alpago und sein medizinisches Umfeld im mamlukischen Syrien, [w:] *Wissen über Grenzen*, dz. cyt., s. 305–316; D. N. Hasse, The social conditions of the Arabic – (Hebrew) – Latin translation movements in mdieval an in the Renaissance, [w:] *Wissen über Grenzen*, dz. cyt., s. 79, 84

RECEPCJA POGLĄDÓW MEDYCZNYCH AWICENNY W GDAŃSKU W XV–XVII WIEKU

IV.1. Opieka medyczna w dawnym Gdańsku

Najwcześniejszy Gdańsk składał się z grodu obronnego, portu i kilku osad ogólnie nazywanych w dokumentach miastem. Gród wzniesiony na wyspie, otoczonej rzekami Motławą i Wisłą był siedzibą książąt Pomorza Gdańskiego. W jego obrębie istniała dzielnica rzemieślniczo–rybacka, której mieszkańcy obsługiwali dwór książęcy i rycerstwo. Najważniejsza osada miejska położona nad Motławą, późniejsze Główne Miasto, zamieszkała była przez kupców z Lubeki¹.

Najstarsza wzmianka o lekarzu, przebywającym w grodzie gdańskim, pochodzi z 1227 roku. Był nim magister Jan lekarz (*magister Johannes physicus*), pełniący równocześnie funkcję kapelana księcia pomorskiego Świętopełka. We wspomnianym roku podpisał jako świadek przywilej nadany przez księcia dominikanom gdańskim². Można przypuszczać, że jako lekarz zajmował się także chorymi mieszkańcami grodu.

Nieco więcej przekazów źródłowych dotyczących szeroko pojętej medycyny pochodzi z czasów przynależności Gdańska do państwa krzyżackiego (1309–1454). Wynika z nich, że w latach 1354–1382 na terenie Głównego Miasta praktykę prywatną miało trzech lekarzy.

Bez większego ryzyka błędu można sądzić, że studiując medycynę zapoznali się z diagnostyką i terapią Awicenny i stosowali ją w leczeniu gdańskich pacjentów. W tym samym czasie pojawiają się tam cyrulicy, wykonujący zabiegi chirurgiczne.

W początkach XV wieku praktykował w Gdańsku okulista, którego sława przekraczała granice miasta. W 1409 roku z jego usług korzystał wielki mistrz krzyżacki Ulrich von Jungingen (†1410). W 1399 roku powstała w Gdańsku apteka, która przygotowywała specyfiki także dla członków Zakonu Krzyżackiego w Malborku.

31. Cyrulik usuwający ząb

Ważną rolę w opiece nad chorymi i starymi mieszkańcami Gdańska odgrywały, powstałe w większości w czasach krzyżackich jako fundacje, przytułki przy kościołach zwane szpitalami (*Hospitale*). Ich pensjonariusze wykupywali sobie pobyt w tych instytucjach. Oprócz placówek typu opiekuńczego tworzone były w Gdańsku ośrodki dla chorych zakaźnie. Najwcześniejszy znany szpital św. Ducha istniał już w 1323 roku, a założony około 1355 roku szpital św. Jerzego w okolicach dzisiejszej ul. Elżbietańskiej przyjmował chorych na trąd. Prócz tego znajdowały się w nim pomieszczenia dla ubogich i łżej chorych. Drugi szpital dla zakaźnie i nieuleczalnie chorych św. Rocha³ powstał na terenie Młodego Miasta utworzonego przez krzyżaków w 1380 roku. Wiadomo, że w 1395 roku przyjmowano tam chorych na trąd. Izby chorych tworzone także w przyklasztornych hospicjach oraz w oberżach⁴.

Na początku lutego 1454 roku mieszkańcy Prus wypowiedzieli posłuszeństwo władzom krzyżackim. 11 lutego gdańszczanie usunęli krzyżaków z miasta. 6 marca Kazimierz Jagiellończyk przyłączył Prusy do Polski. Gdańszczanie uzyskali zgodę króla na zburzenie konkurencyjnego ośrodka czyli Młodego Miasta. Szpital św. Rocha również został zburzony⁵.

Jednym z pierwszych posunięć już samodzielnie decydujących o sprawach Gdańska władz miejskich było wprowadzenie regulacji prawnych związanych z opieką medyczną. Pod koniec marca 1454 roku, a więc w dwa lata po powstaniu w Hamburgu pierwszego w Europie cechu chirurgów, Rada Miejska powołała gdański cech chirurgów i nadała mu statut. Odtąd zabiegi chirurgiczne w mieście mogli wykonywać tylko członkowie cechu⁶. Natomiast w uchwalonym w tym samym roku przez Radę Miejską wilkierzu znalazł się zapis dotyczący praktyki lekarskiej, a także wysokości opłat za porady medyczne. Zgodnie z wilkierzem ubiegający się o zgodę na praktykę lekarską musiał przedstawić dokument potwierdzający prawo do wykonywania zawodu lekarza, na podstawie którego Rada Miejska wydawała zezwolenie. Lekarz z tytułem doktora za swoje porady mógł pobierać opłatę w wysokości 3 szylingów, natomiast mistrz nie będący doktorem (chirurg) – dwa szylingi⁷.

Około 1465 roku powstała fundacja nowego szpitala przeznaczonego dla zakażenie chorych zwanego *Pockenhaus* (Dom Ospy)⁸. Szpital usytuowano między Bramą św. Jakuba a Bramą Oliwską, między wewnętrznymi i zewnętrznymi murami obronnymi miasta⁹.

Trzeba podkreślić, że w cytowanym przez Duisburga najstarszym niedatowanym dokumencie z archiwum miejskiego występuje tylko nazwa *Pockenhaus*¹⁰. Z dokumentu wynika, że oprócz chorych na ospę przyjmowano do szpitala chorych psychicznie, dla których przygotowano pojedyncze izby. W szpitalu przebywali wszyscy chorzy, bez względu na to, czy mogli zapłacić za pobyt, czy nie. Opiekę nad chorymi do czasu wyzdrowienia sprawowali lekarze specjaliści w zakresie ospy (*Pockenärzte*) oraz łaźiebnicy (*Bader*), a także chirurg¹¹.

Szpital zburzono w 1520 roku ze względów strategicznych w czasie trwania tzw. wojny pruskiej (1519–1521). Odbudowany został w 1527 roku. Podczas rozbudowy w 1542 roku wybudowano osobny barak dla chorych psychicznie, w którym znajdowało się siedem cel¹². W XVII wieku utworzono przy szpitalu Św. Ducha filię Domu Opsy tzw. *Hinter-Hospital*, przeznaczony dla ubogich. Istniał do 1688 roku¹³. W 1678 roku Rada zaleciła administratorom szokujący sposób zmniejszenia liczby przebywających w przytułku osób, a mianowicie „trzeba ubogim dozwoić wymrzeć, aż zostanie taka liczba, by Lazaret mógł ich utrzymać”¹⁴. W XVII wieku zaczęto stosować zamiennie nazwę Lazaret na określenie Domu Opsy, prawdopodobnie dlatego, że poszerzone zostały jego funkcje. W Lazarecie znajdowało się piętnaście sal, w tym dla pacjentów zarażonych chorobami wenerycznymi oraz dla nieuleczalnie chorych, a także sala operacyjna. W 1755 roku utworzono aptekę szpitalną¹⁵.

32. Dom Ospy (Das Pockenhaus)

Około 1500 roku utworzono w Gdańsku urząd fizyka miejskiego. Pierwszym fizykiem został dr Wilhelm von Anger, gdańszczanin, który studiował w Kolonii i Lipsku. W 1491 roku promowany w Ferrarze na doktora medycyny. Do 1500 roku był lekarzem osobistym księcia pomorskiego Bogusława X¹⁶.

Do obowiązków fizyka miejskiego w literaturze niemieckiej zamiennie nazywanego lekarzem miejskim (*Stadtarzt*) należało kontrolowanie aptek i sprawdzanie sprzedawanych w nich leków, pilnowanie, by cyrulicy, niemający przygotowania medycznego nie zajmowali się chirurgią, a przede wszystkim zwalczanie epidemii zarazy, poprzez opracowanie wytycznych dotyczących środków ostrożności jakie należy podejmować by uchronić się przed zarażeniem i jakie leki zażywać. Wytyczne te Rada Miejska ogłaszała drukiem jako zarządzenia¹⁷.

Rada starannie dobierała kandydatów na ten urząd, preferując medyków, którzy nie tylko mieli gruntowne wykształcenie, ale także naukowe publikacje na temat chorób i sztuki medycznej a ponadto byli profesorami medycyny w Gdańskim Gimnazjum Akademickim.

Z czasem liczbę lekarzy miejskich zwiększono do trzech. Jedno miejsce Rada rezerwowała dla profesora medycyny Gdańskiego Gimnazjum¹⁸. Ich obowiązki ostatecznie uregulowała ordynacja z 1661 roku¹⁹

Zapewnienie fachowej opieki medycznej mieszkańcom Gdańska zmuszało Radę Miasta do podejmowania radykalnych działań. Nie brakowało bowiem w Gdańsku różnego rodzaju znachorów i szarlatanów, pokątnych aptekarzy i różnych „uzdrowicieli”. Szczególnie w okresie jarmarku dominikańskiego pojawiali się w Gdańsku tzw. partacze, w literaturze okreśłani mianem wędrownych operatorów²⁰, których umiejętności nie można było sprawdzić i pociągnąć do odpowiedzialności za nieudane leczenie. Uregulowana została działalność chirurgów. Nadany w 1522 roku nowy statut dla ich cechu zawierał m.in. zasady przygotowania do zawodu i warunki uzyskania stopnia czeladnika i mistrza. Nauka trwała trzy lata, po ukończeniu nauki kandydaci na czeladnika musieli zdawać egzamin teoretyczny i praktyczny. Potem doskonalili swoje umiejętności u boku mistrza lub w ośrodkach zagranicznych²¹. Nie oznaczało to ukrócenia zajmowania się chirurgią przez osoby nieuprawnione, niemniej istniała możliwość pociągnięcia takiej osoby do odpowiedzialności, jeżeli udało się udowodnić przestępstwo.

W Gdańsku poważnym problemem było też nielegalne leczenie czy prowadzenie aptek bez zgody Rady. Wszelkie próby ukrócenia działalności szarlatanów i znachorów a także pokątnych aptekarzy nie dawały rezultatu toteż w 1703 roku Rada Miejska uchwaliła ordynację medyczną, która miała ostatecznie uregulować zasady udzielania zgody na prowadzenie praktyki przez lekarzy, wymogi stawiane łąziebnikom, a także aptekarzom. We wstępie do niej znalazło się wyjaśnienie jakie były powody jej wydania: *ponieważ dochodzi do dużych i nader niebezpiecznych nadużyć w przygotowaniu i wydawaniu leków oraz leczeniu chorych, które mają miejsce w tym mieście; przez co nie tylko sztuka leczenia, nadana przez samego Boga dla ratowania człowieka, narażona jest na szyderstwa i podejrzenia, ale ludzie też często tracą zdrowie, ten najwspanialszy klejnot, a nawet życie, Rada uważa za konieczne, wzorem innych miast, przeciwstawić się takiemu szkodliwemu postępowaniu i wynikającym z tego skargom za pomocą skutecznej i dobrej ordynacji; każdemu podać ją do wiadomości, a żeby nikt nie mógł tłumaczyć się niewiedzą ogłosić ją drukiem. Niniejszym Rada taką ordynację publikuje i wzywa wszystkich, których ona dotyczy do jej stanowczego przestrzegania.*

Zgodnie z ordynacją żaden lekarz bez wiedzy i zgody Rady Miejskiej nie mógł praktykować w Gdańsku, a nawet przebywać w mieście. Aptekarzom nie wolno było samowolnie zmieniać treści recept, fałszować skład lub wagę składników leku. Leki powinny być udostępniane o każdej porze, tak w dzień jak i w nocy przez czeladnika, a w przypadku jego nieobecności przez samego aptekarza. Łaziebnicy, którzy niekiedy nielegalnie zajmowali się leczeniem musieli ograniczyć swoje działania do obowiązków przynależnych do ich zawodu²².

Trzeba tu wyjaśnić, że pierwsze wzmianki o łaźniach publicznych w średnio-wiecznej Europie pojawiają się w XII wieku. Obsługujący je łaźiebnicy wykonywali często proste zabiegi medyczne, takie jak stawianie baniek, lewatywy, puszczanie krwi, a nawet nastawianie złamań i zwichnięć²³. Podobnie było w Gdańsku w czasach krzyżackich. Dopiero od 1454 roku po powstaniu cechu chirurgów praktyki te stały się nielegalne, co nie oznacza, że łaźiebnicy zaprzestali leczenia. Był to proceder trudny do uchwycenia i zwalczania. Dopiero wspomniana ordynacja, zakazując łaźiebnikom wykonywania zabiegów, które leżały w gestii chirurgów, i którzy domagali się ochrony swoich praw, jak się wydaje ostatecznie uregulowała ten problem. Ordynacja zapowiadała też powołanie instytutu położniczego. Projekt ten został zrealizowany sto lat później (1804).

Poważnym problemem Gdańska były epidemie chorób zakaźnych przywlekane przez osoby przybywające do miasta w różnych interesach, toteż Rada w porozumieniu z medykami miejskimi wydawała szereg rozporządzeń dotyczących zapobiegania i leczenia tych chorób. W przypadku zarazy były to nie tylko porady dla mieszkańców Gdańska, ale także kontrolowanie przybyszów, którzy musieli przedstawiać świadectwo sanitarne, że nie przyjeżdżają z terenów objętych zarazą. Pod koniec XVII wieku w okresie zagrożenia epidemią zaczęto wyznaczać spośród rajców rzeczników zdrowia (*provisores sanitatis*), do których mieli zgłaszać się przyjeżdżający do Gdańska w celu okazania świadectwa zdrowia i kontroli przywożonych towarów. Najwięcej rozporządzeń wydano w latach 1708–1709. Zawierały one przepisy dla podróżnych przybywających z Polski, zabraniające wjazdu do miasta bez specjalnego zezwolenia, udzielania gościny przybyszom bez zgody władz, wprowadzały wysokie kary za fałszowanie dokumentów sanitarnych, zabraniały chorym przebywania w miejscach publicznych i użytkowania przedmiotów, z którymi miał kontakt chory. Osobną grupę zarządzeń tworzyły, wspomniane już przepisy i porady dotyczące sposobów ochrony przed epidemią i leczenia²⁴.

W 1700 roku Rada Miejska wydała rozporządzenie w sprawie chorób wenerycznych, w którym czytamy: „żeby żaden spośród tych, których dotknęły złe choroby na skutek zbytkownego życia nie odważył się wejść do miasta lub do szpitala”. Kolejne rozporządzenie, wydane w 1726 roku dodatkowo zabraniało pozostawiania chorych wenerycznie na ulicach lub u bram szpitala²⁵.

Jeśli chodzi o choroby zakaźne wieku dziecięcego, to w 1774 roku Rada Miejska wydała rozporządzenie dotyczące szczepienia przeciwko ospie dziecięcej i jej leczenia poza granicami miasta, by zapobiec jej sprowadzeniu do Gdańska²⁶.

33. Sierociniec (Das Kinderhaus)

Kilka słów należy jeszcze poświęcić opiece położniczej. Już w drugiej połowie XVI wieku Rada zatrudniała trzy akuszerki miejskie²⁷. Położne miejskie były zaprzysięgane i mogły pobierać opłaty, ale przede wszystkim miały świadczyć usługi bezpłatne²⁸. W połowie XVIII wieku z inicjatywy gdańskiego Towarzystwa Przyrod-

niczego zaczęto zakładać w Gdańsku izby porodowe²⁹. W 1781 roku Rada Miejska utworzyła urząd przełożonego akuszerki (*Hebammenmeister*), który sprawował lekarz powoływany spośród trzech kandydatów przedstawionych przez Towarzystwo³⁰. Warto tu dodać, że porzucone niemowlęta, które trafiały do gdańskiego sierocińca (*Kinderhaus*) były karmione przez mamki. Jedna mamka miała pod opieką dwoje niemowląt. Natomiast opiekę medyczną nad wszystkimi wychowankami sprawował lekarz miejski i chirurg³¹.

Z tego krótkiego z konieczności przeglądu ochrony zdrowia w XV–XVIII wieku wynika, że władze Gdańska konsekwentnie tworzyły system opieki medycznej, który nie odbiegał od standardów europejskich, a na który składały się:

- lecznictwo prywatne (lekarzy i chirurgów)
- opieka nad chorymi i starymi w przytułkach
- leczenie chorób zakaźnych w placówce zamkniętej
- zapobieganie chorobom zakaźnym poprzez działania administracyjne
- wprowadzenie opieki położniczej
- utworzenie urzędów kontrolujących lecznictwo i aptekarstwo.

IV.2. Gdańskie awicenia rękopiśmienne

Terminem *awicenia* określone zostały rękopisy związane z osobą Awicenny obejmujące jego dzieła jak również prace odwołujące się w sposób jednoznaczny do tego autora. Gdańskie rękopisy zawierające *awicenia* pochodzą z XV i XVI wieku. Większość z nich znajdowała się w dawnej Bibliotece Mariackiej, nieliczne trafiły bezpośrednio do Biblioteki Rady Miejskiej Gdańska. *Awicenia* gdańskie obejmują dwa oryginalne dzieła Awicenny oraz cztery napisane podług Awicenny.

Rozwój życia gospodarczego i społecznego w Gdańsku spowodował wzrost zapotrzebowania na ludzi wykształconych, przede wszystkim duchownych, urzędników miejskich, nauczycieli szkół parafialnych i lekarzy, a w efekcie doprowadził do wytworzenia się elity umysłowej Gdańska. Wielu spośród wykształconych mieszczan posiadało rękopiśmienne księgi. Konsekwencją tego stanu rzeczy było powstanie jeszcze pod koniec XIV wieku Biblioteki Mariackiej, pierwszej w mieście księżnicy publicznej przy bractwie kapłańskim kościoła pod wezwaniem Wniebowzięcia NPM (Kościół Mariacki). Dokument fundacyjny, określający m. in. jej charakter wydał 24 czerwca 1413 roku wielki mistrz krzyżacki Heinrich von Plauen³². Księgozbiór bib-

lioteki powiększał się drogą zapisów testamentowych i darowizn osób prywatnych. W ten sposób trafiały do biblioteki także rękopisy medyczne, a wśród nich *awicenniana*. Opiekunem biblioteki od 1467 roku był Heinrich Calow (ok. 1400–ok. 1470), wikariusz Kościoła Mariackiego, który opracował katalog biblioteki³³.

34. Kościół Mariacki, gdzie mieściła się Biblioteka Mariacka

Dzieło Awicenny *Liber de viribus cordis et medicinis cordialibus* wchodzi w skład kodeksu medycznego o sygnaturze Ms. Mar. F 79, który w katalogu Calowa jest odnotowany pod numerem M2, co oznacza, że trafił do Gdańska przed 1470 rokiem. W kodeksie znajduje się pięć tekstów medycznych sporządzonych między 1437 a

1449 rokiem. Całość spisana jest jedną ręką. Interesujący nas manuskrypt rozprawy Awicenny znajduje się na początku kodeksu (karty 1–11r). Kodeks oprawiony został w piętnastym stuleciu w dwie deski obciągnięte brązową skórą z metalowymi guzami i klamrami z zapięciami. Zachowały się resztki klamer, zaginęła natomiast metalowa tabliczka z tytułem; w takie tabliczki zaopatrywano w Bibliotece Mariackiej oprawione księgi.

Staranność skryptora w spisaniu rękopisu Awicenny i pozostałych znajdujących się w kodeksie rodzi pytanie o jego osobę. Nicolaus Armknecht (Armeknecht) lat 41 – tyle wiemy.

Nie ulega wątpliwości, że Nicolaus był człowiekiem wykształconym, pozostają pytania skąd pochodził, gdzie studiował, gdzie spisał swój kodeks. Użycie tekstury, bardzo ścisły (gęsty) zapis, niemal zlewających się słów, podczas gdy wówczas w książce rękopiśmiennej zaczyna dominować gotyk romański, bardziej okrągły i przejrzysty, wskazuje na to, że skryptor mógł wywodzić się z niemieckiego kręgu kulturowego.

Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że wszystkie rękopisy z tego kodeksu zostały spisane w skryptorium poza granicami ziem polskich, niewykluczone, że na południu Cesarstwa. Do Gdańska mogły trafić za pośrednictwem obcych kupców i tu zostały nabyte przez Bibliotekę Mariacką.

Poza rozprawą Awicenny, zamieszczono w omawianym kodeksie tablicę moczu, traktat o moczu (*Tractatus de urinis*) Theophilusa Protospathariusza, anonimową glosę³⁴ do *Antidotarium* (lekospisu) Nicolai de Salerno³⁵ opartą na *Kanonie* Awicenny, opracowanie na temat leczenia nerek Johanna de Parma³⁶ i kompendium medyczne Johanna de Gatisden *Rosarius medicinae*³⁷, w którym autor bardzo często odwołuje się do Awicenny.

Mamy więc w kodeksie rękopisy poświęcone chorobom serca, nerek i diagnostyce chorób, para–farmakopeę oraz podręcznik medycyny praktycznej, co jednoznacznie wskazuje, że był przeznaczony dla praktykującego lekarza.

Kodeks zawiera trzy rękopisy związane z osobą Awicenny, obejmujące jego dzieło jak również dwa oparte na poglądach tego autora, oraz wchodzący w skład *Articelli* traktat o moczu i związaną z nim tabelę moczu. Korzystający z niego gdańscy medycy, wykształceni w zachodnich uniwersytetach, gdzie od XV wieku dzieła Awicenny, a w szczególności *Kanon medycyny*, były podstawową lekturą, zapewne stosowali jego zalecenia, odnoszące się zarówno do chorób serca, diagnostyki jak i terapii.

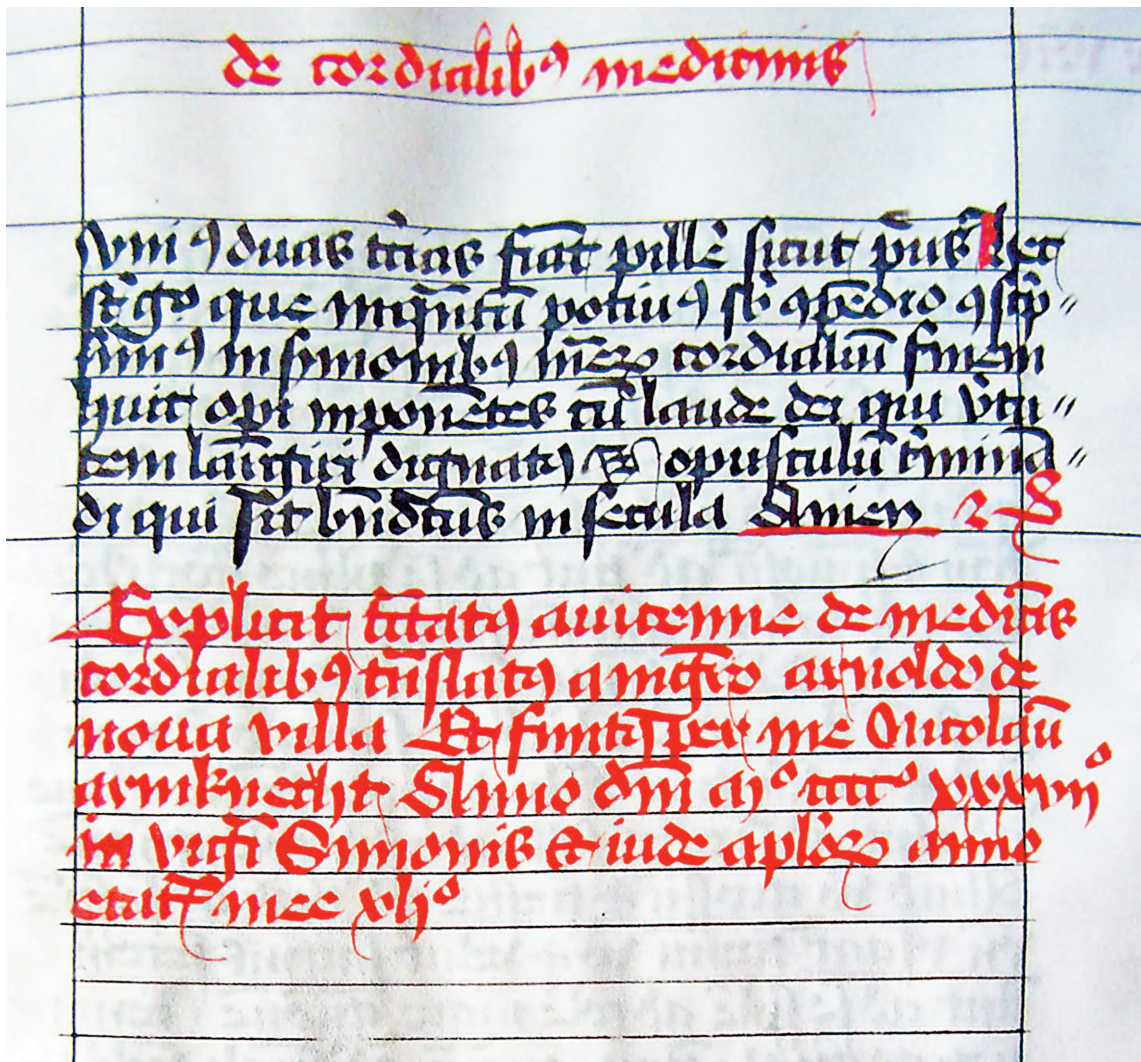
Tractatus primus de virtutibus

*Incipit liber autem de viribus
cordis & medicinis cordialibus & insi-
luta a magistro Slenoldo Bartholomeo
Tractatus primus de origine spiritus &
genibus eius & principibus suis generibus
& informationibus*

Capitulum primum

Animalis est apprehensio in se autem deus ex
est propter quod generat apprehensivitas & cordis
naturalis cum exitu ad dexteram auertit
ut sit delatus cum exitu est armatus
et quod dicitur & non ita. *us & numerum
p[ro]p[ri]os s[ed] p[ro]p[ri]os p[ro]p[ri]os illius. *et
estem & causa delati. utis latoz & vi
ho disponit ad delat[ur]e in membra
autem s[ed] meliore h[ab]it[us] ip[s]o. *creavit itaq[ue]
p[ro]p[ri]o appendicium primum virtutis aie s[ed] in
et in nata tam s[ed] in melis cordis medi-
p[ro]p[ri]o p[ro]duxit etiam s[ed] in ex subtilitate
huores & igne. *quod non p[ro]duxit corp[us]
ex gressu & ip[s]o. *terre. *et em-
app[ar]o spiritus ad huores subtili[ter] & sic app[ar]o
corp[us] ad ip[s]os huores. *quod non em-
hum[or]es in se. *subtili[ter] in ip[s]o.********

35. Incipit gdańskiego rękopisu *De viribus cordis*

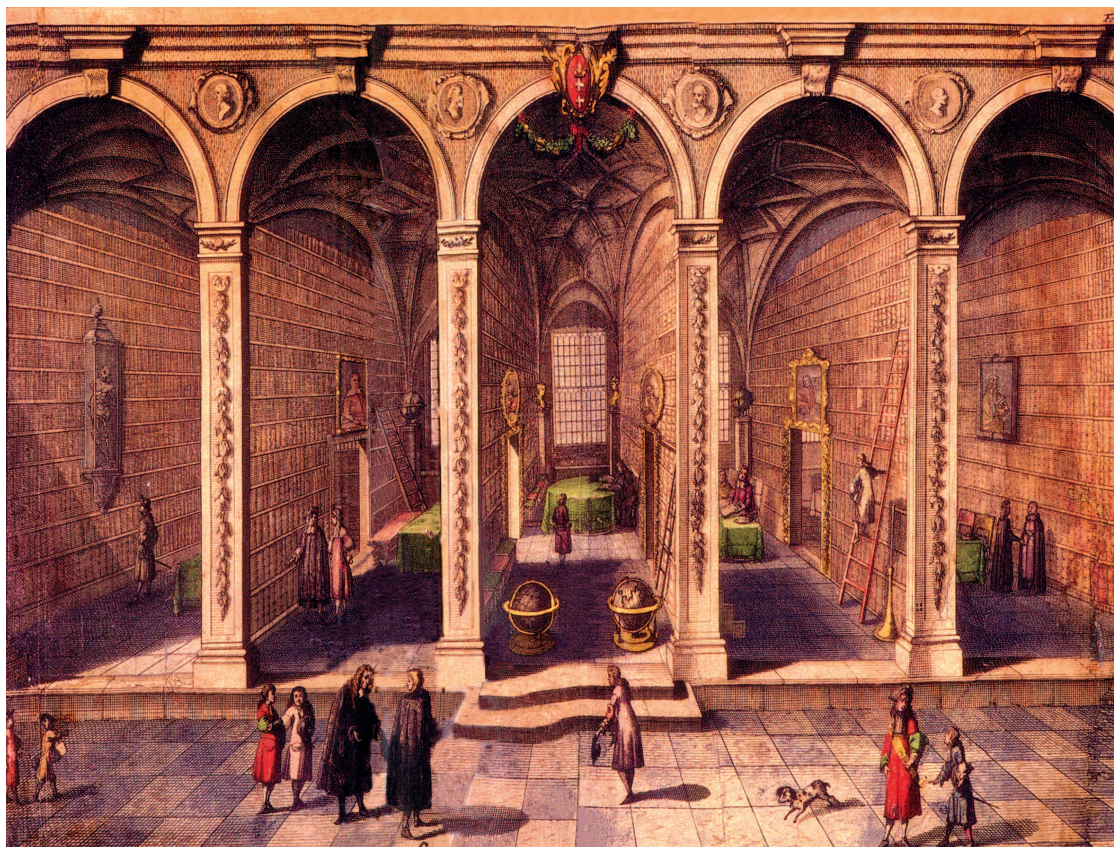
36. Eksplicit gdańskiego rękopisu *de viribus cordis*

Kolejny kodeks z Biblioteki Mariackiej o sygnaturze Ms. Mar. F 144³⁸ był własnością Mikołaja Velana z Braniewa, wikariusza diecezji warmińskiej. Na k. 1 rękopisu znajduje się adnotacja informująca, że rękopis jest darowizną dla biblioteki bractwa kapłańskiego przy Kościele Mariackim. Na tejże karcie jest też tytuł kodeksu – *Florigerus medicine*. Większość zamieszczonych w kodeksie rękopisów różnych autorów bądź anonimowych zawiera opisy leków, tworząc rodzaj podręcznej farmakopei. Między nimi spotykamy dwa teksty oparte na Awicennie. Pierwszy tekst autorstwa Ar-

mengauda Blaise (Armengaldusa Blasi)³⁹ dotyczy spisu leków płynnych złożonych (syrupów). Na końcu spisu znajduje się informacja, że dawki substancji podane są według Awicenny (*dosis opii sec. Avic.*)⁴⁰. W drugim tekście napisanym przez Bernarda de Gordon⁴¹ zatytułowanym *De ingeniis curandorum morborum* autor powołuje się na Galena i pierwszą księgę *Kanonu* Awicenny⁴². Omawiany kodeks ma charakter wyłącznie praktyczny, świadczy też o tym, że medycyna Awicenny była szeroko znana i stosowana także poza centrami medycznymi i ośrodkami uniwersyteckimi.

Oryginalnym dziełem Awicenny, które trafiło do Biblioteki Mariackiej była też rozprawa o minerałach, odnosząca się do filozofii, a nie medycyny, dlatego ograniczymy się tutaj tylko do podania jej tytułu, a mianowicie *Liber mineralium*⁴³. W XVII wieku została wydana drukiem w Gdańsku w zbiorze *summa perfectionis* pod fikcyjnym autorem Gabir Ibn Hozjan (pseudo-Gaber)⁴⁴.

Drugą biblioteką, w której znalazły się *awiceniiana* była utworzona w 1596 roku Biblioteka Rady Miejskiej Gdańska (*Bibliotheca Senatus Gedanensis*), przeznaczona przede wszystkim dla uczniów Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego i jego profesorów oraz innych szkół gdańskich. W pierwszym ćwierćwieczu XIX wieku Biblioteka została oddzielona od Gimnazjum i przekształcona w Gdańską Bibliotekę Miejską

37. Biblioteka Rady Miejskiej

(*Danziger Stadtbibliothek*). W 1912 roku księgozbiór Biblioteki Mariackiej, w tym interesujące nas *awiceniana*, został przekazany Bibliotece jako wieczysty depozyt. W 1955 roku Biblioteka została włączona w sieć samodzielnych bibliotek Polskiej Akademii Nauk. W jej zbiorach rękopiśmiennych poza omówionymi wyżej rękopisami z Biblioteki Mariackiej znajduje się drugi egzemplarz glosy do *Antidotarium Nicolai de Salerno* z XV wieku, którego proveniencja jest nieznana⁴⁵ oraz szesnastowieczny rękopis sporządzony na podstawie wykładów w Padwie profesora medycyny praktycznej Nicolao Curtio Brixiensi⁴⁶ z roku 1567 dotyczących wiedzy o gorączce na podstawie *Kanonu Awicenny*⁴⁷. Pochodzący z tego samego źródła, czyli anonimowego słuchacza medycyny w Padwie, drugi rękopis z wykładami Bernarda Paternusa⁴⁸ z pierwszej księgi *Kanonu medycyny Awicenny* odnotowany w katalogu rękopisów, zaginął po roku 1945⁴⁹.

IV.3. Dzieła drukowane Awicenny w zbiorach Biblioteki Gdańskiej

Katalogi Biblioteki Gdańskiej wykazują dziesięć drukowanych dzieł Awicenny, w tym sześć wydań *Kanonu medycyny*, dwa wydania *Pieśni (Cantica)*, rozprawę o minerałach (*Mineralia*) i o sztuce chemicznej (*Artis chemical principes Avicenna*).

Najstarsze wydanie *Kanonu* w zbiorach gdańskich to inkunabuł z 1498 roku. Obejmuje księgi 1, 3 i 4 *Kanonu* w tłumaczeniu Gerarda z Cremony, z komentarzem Jakuba de Partibus⁵⁰, tłoczone w oficynie Treschela w Lyonie. Nie ma w nim rozprawy *de viribus cordis*⁵¹. Z notatki proveniencyjnej wynika, że księgi były wydane osobno, i że w dniu św. Wawrzyńca męczennika (10 sierpnia) 1517 roku kupił je Ambrosius Hoffman z Malborka za sumę 10 florenów reńskich i 18 groszy (*Tres libri Avicennae medicorum principia empli per me mgrm Ambrosium Hoffeman Marienburgensem 10 flr renensib[us] et 18 gr in die Laurentij Martiris Anno virginis part[us] 1517*). Zapewne to Ambrosius nakleił drzeworyt na wewnętrznej stronie okładki tomu pierwszego przedstawiający szkielet ludzki z napisem *Anathomia ossium humani corporis, Lipsi impressum 1518*. Hoffman w 1509 roku studiował w Wittenberdze, gdzie w 1510 roku uzyskał tytuł bakałarza, w 1511 roku kontynuował studia we Frankfurcie. Promowany na doktora medycyny w Padwie w 1521 roku. Był fizykiem miejskim w Gdańsku, zmarł ok. 1540 roku⁵².

Drugim właścicielem był nieznany bliżej Gregorius Licznicki (Leśnicki ?), który nabył księgę 1 czerwca 1579 roku, o czym informuje kolejna proveniencja. Nie wiadomo, ile za nią zapłacił, bo cena jest wytarta (*Idem tres Libri Avicenne Dr empli per me Gregoriu[m] Licznicki [...] fl. die prima Junija salutis n[ost]rae 1579*). Brak młodszych not proveniencyjnych sugeruje, że mogła być zakupiona przez Bibliotekę.

Kolejna edycja *Kanonu* zaliczana do inkunabułów, wykazana w historycznym katalogu Biblioteki, to wydanie obejmujące wszystkie księgi oraz *de viribus cordis*, tłoczone w Wenecji w 1500 roku⁵³.

Również z weneckiej oficyny pochodzi najwcześniejsze w zbiorach gdańskich szesnastowieczne wydanie *Kanonu* z 1507 roku⁵⁴. Liczne zapiski na marginesie i notka *Christophorus [nieczytelne] 1556* może wskazywać, że egzemplarz należał do fizyka gdańskiego Krzysztofa Heylla (zwanego po łacinie Soterus), który miał zwyczaj robić notatki na swoich księgach. Krzysztof Heyll (1499–1585) studiował w Lipsku, gdzie w 1525 roku uzyskał stopień magistra sztuk. W latach 1528–1530 studiował we Francji m. in. w Montpellier i Paryżu. W 1530 roku promowany na doktora medycyny we francuskim Orange niedaleko Awinionu. Od 1531 roku przebywał w różnych miastach Pomorza w tym w Kołobrzegu, następnie w Królewcu (1536) i ponownie w Kołobrzegu. Na dłużej zatrzymał się w Elblągu, gdzie w latach 1537–1547 był zatrudniony w gimnazjum, jako wykładowca łaciny i greki. Prawdopodobnie prowadził także praktykę lekarską, o czym świadczą wypisywane przez niego recepty. W latach 1547–1551 praktykował w Gdańsku. W 1552 roku był nauczycielem łaciny i greki w gimnazjum w Koszalinie. Potem ponownie przebywał w Kołobrzegu. Od 1 maja 1556 do jesieni 1558 był fizykiem miejskim w Gdańsku. Po opuszczeniu Gdańska wyjechał do Stargardu [Szczecińskiego]. O dalszych jego losach brak informacji⁵⁵.

Właścicielem *Kanonu medycyny*, wydanego w 1556 roku w Bazylei był gdańszczanin Henryk Heyll (1582–1623). Świadczy o tym wpis własnościowy w księdze o sygnaturze Bb 7918 2: *Henricus Heyl D[antiscanus]*. Wydanie to zawiera także rozprawy *de viribus cordis*, *de removendis nocumentis*, *de syrupo acetoso* oraz pieśni (*Cantica*).

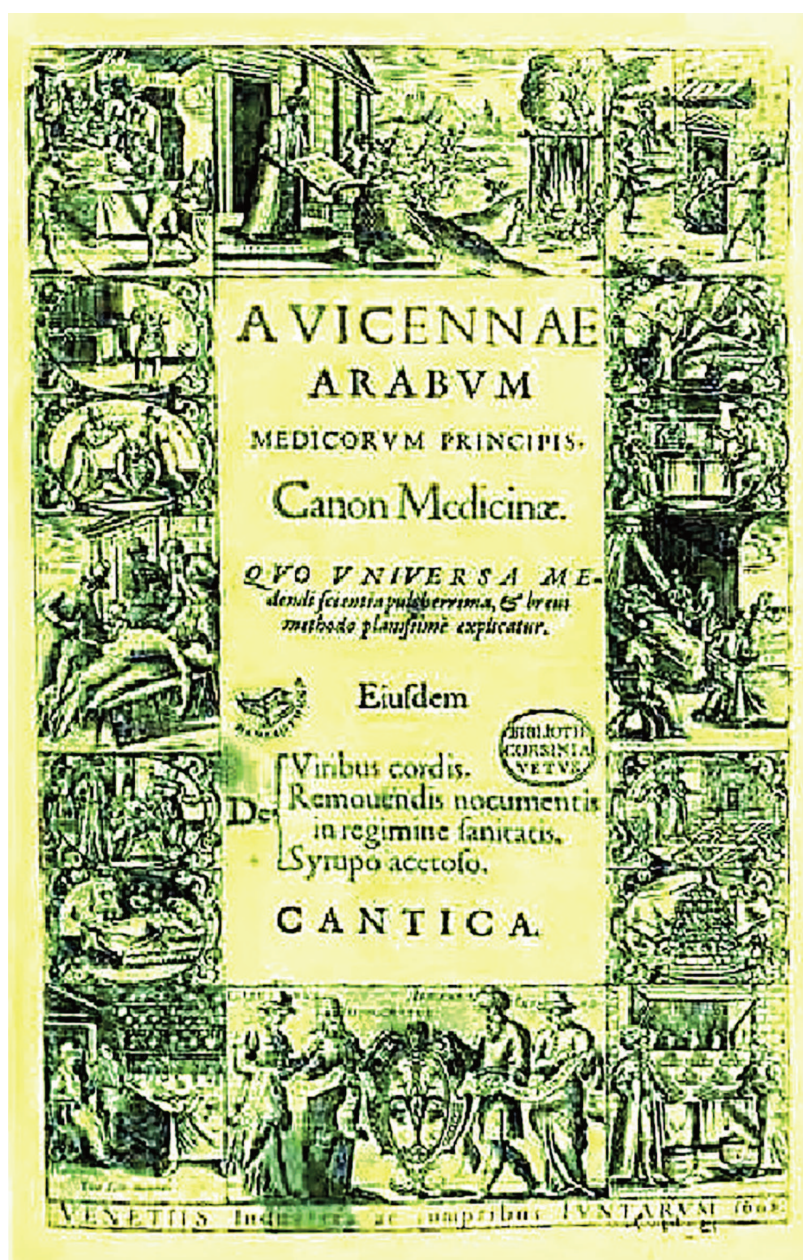
Henryk Heyll był synem Henryka aptekarza gdańskiego i wnukiem Krzysztofa Heylla. Po ukończeniu Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego, osiemnastoletni Henryk wyjechał na studia do Wittenbergi (1600). Następnie przez dwa lata przebywał na Uniwersytecie w Montpellier. Kolejnym etapem jego naukowych wojaży była Padwa, gdzie w latach 1606–1607 studiował anatomię i chirurgię oraz Bazylea (1607–1608), gdzie kontynuował studia anatomiczne oraz zgłębiał botanikę.

W Bazylei w 1608 roku uzyskał stopień doktora medycyny. Zapewne w Bazylei nabył tamtejsze wydanie *Kanonu medycyny*. Powrócił do Gdańska i tu prowadził praktykę lekarską. Zmarł w Gdańsku⁵⁶.

W Bibliotece Gdańskiej znajduje się także tom pierwszy wydania weneckiego *Kanonu* z 1608 roku o sygnaturze Bb7924 2° z niezidentyfikowaną proveniencją. Brak ekslibrisu z napisem *Ex Bibliotheca Senatus Gedanensis* i pieczęć o treści *Zur Danziger Stadtbibliothek* wskazuje, że egzemplarz trafił do Biblioteki Gdańskiej po 1821 roku⁵⁷. Wydanie to zawiera życiorys Awicenny (*Vita Avicennae*).

39. Karta tytułowa *Kanonu medycyny* wyd. w 1608 roku

I wreszcie najciekawsze z punktu widzenia recepcji Awicenny w Gdańsku wydanie książki drugiej *Kanonu* przez Piotra Kirstena w 1609 roku⁵⁸. Piotr Kirsten (Petrus Kirstenius, 1577–1640) wrocławski filozof, lekarz i orientalista studiował w Lipsku, Wittenberdze i Jenie filozofię, a następnie w Bazylei medycynę. W 1601 roku w Bazylei uzyskał stopień doktora medycyny. Był zwolennikiem Awicenny i uważał, że kto chce być dobrym lekarzem praktykiem ten musi być dobrym awicennistą (*qui medicus bonus vult fieri practicus, bonus necesse sit Avicennista*⁵⁹).

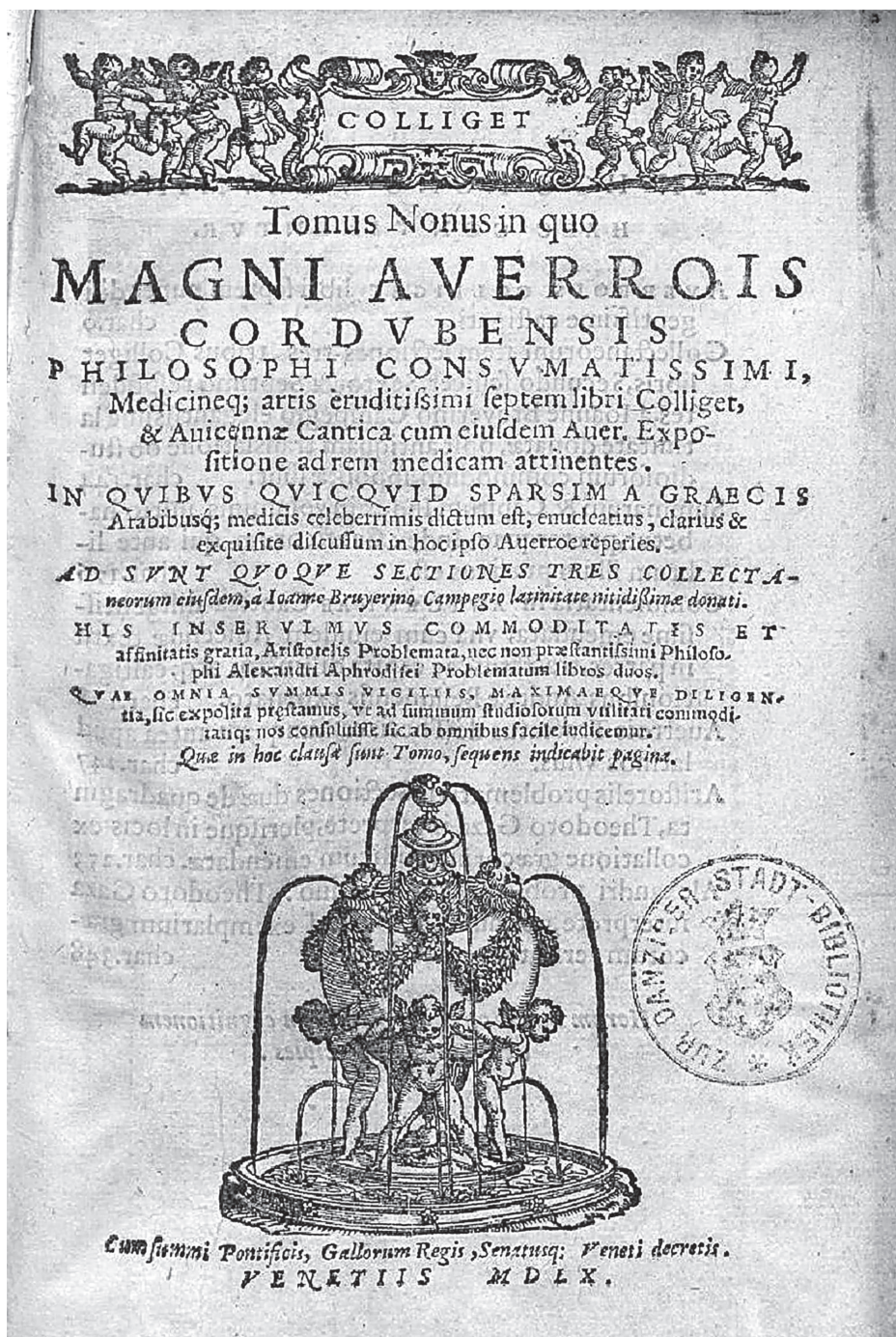
40. *Kanon medycyny*, wyd. Kirstenusa ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN

Studiował też nauki orientalne i wiele podróżował (Francja, Włochy, kraje Orientu). Dzięki niemu we Wrocławiu powstał ośrodek druków arabskich. W 1608 roku wydał trzypięciową gramatykę arabską, a w 1609 roku drugą księgę *Kanonu Awicenny Liber secundus de Canone Canonis a filio Sina [...] ex Asiatico et Africano MSS [...]*.

Był cenionym lekarzem. Pisał też własne dzieła, w tym opartą na Awicennie rozprawę *Liber de vero usu et abusu medicinae*, przetłumaczoną także na język niemiecki (*Trewe Warnung von rechtem Gebrauch und Missbrauch der Artzney*), obejmująca zagadnienia etyki, higieny i podstawowych zasad medycyny. W 1631 roku przybył do Gdańska. Jako lekarz praktykował tu do 1636 roku, potem został lekarzem królowej szwedzkiej Krystyny i profesorem medycyny w Uppsali. Zmarł w Uppsali w 1640 roku⁶⁰.

Drugim dziełem Awicenny, które znajduje się w zbiorach Biblioteki Gdańskiej w edycji samoistnej są *Cantica* (*al-argūza* – pieśni). Jest to interesujące wydanie z 1562 roku, przygotowane dla użytku Uniwersytetu w Wittenberdze przez profesora tejże uczelni Johanna Hermanna (1527–1605)⁶¹. Jego obecność w Bibliotece Gdańskiej już w początkach XVII wieku, o czym świadczy pochodzący z tego stulecia ekslibris o treści *Ex Bibliotheca Senatus Gedanensis*, wskazuje na związki miasta z Uniwersytetem w Wittenberdze. Brak znaków własnościowych nasuwa przypuszczenie, że znalazło się w Bibliotece drogą zakupu przez miasto, albo jako spuścizna Johanna Mathesiusa (1544–1607), profesora anatomii w Wittenberdze, potem w Gdańskim Gimnazjum Akademickim.

Drugie wydanie *Cantica* ze zbiorów gdańskich, w tłumaczeniu Armengauda Blaise z komentarzem Awerroesa⁶² (1126–1198) zostało włączone do dziewiątego tomu dzieł wszystkich Arystotelesa⁶³. Warto dodać, że Bibliotece Jagiellońskiej znajduje się rękopis tego tekstu z drugiej połowy XV wieku *Explicita translacio canticorum Auicennae cum commento Averrois facta ab arabico in latinum a mgro Armando Blasy Montepessulno 1284* wraz z polskim tłumaczeniem Jana z Kostrzyna, którego tytuł brzmi: *Wytłumaczenie przekładu pieśni Awicenny z komentarzami Awerroesa, dokonane z arabskiego na łacinę przez Armanda Blasy z Montpellier 1284*⁶⁴.

41. Karta tytułowa t. 9 dzieł Arystotelesa zawierającego *Colliget* Awerroesa oraz *Cantica* Awicenny z komentarzem Awerroesa ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN

Oprócz omówionych dzieł medycznych w zbiorach gdańskich znajdują się jeszcze dwie rozprawy, a mianowicie: *Artis chemical principes, Avicenna, atque Gober [tj. Gabir] hoc volumine continentur*, Basileae 1572⁶⁵ i *Mineralia Avicennae*⁶⁶.

Na zakończenie warto podać, że w zbiorach Biblioteki Gdańskiej znajduje się rozprawa wspomnianego wyżej Johannes Mathesiusa⁶⁷, przedstawiona podczas publicznej debaty na Uniwersytecie w Wittenberdze zatytułowana *De loco putredinis in*

*febribus intermittibus: et methodica curatione febris tertianae exquisitae*⁶⁸. Kandydat na licencjata przedstawił w niej sposób leczenia gorączki przez Awicennę: *Avicenna mirè commendat suum Syrupum acetosum & aquam bordei* (Awicenna osobliwie polecał swój syrop octowy⁶⁹ z wodą jęczmienną). Niewykluczone, że to właśnie on przywiózł ze sobą wydanie pieśni Awicenny (*Cantica*) przeznaczonych dla użytku Uniwersytetu w Wittenberdze.

Nie ulega wątpliwości, że w Wittenberdze medycyna Awicenny była w programie nauczania tamtejszego Uniwersytetu. Jeśli dodamy do tego, że sporo gdańszczan studiowało tam medycynę oraz, że lekarze, w większości wywodzący się z kręgu kulturowego niemieckiego, którzy otwierali w Gdańsku praktykę również podczas studiów zaliczali przynajmniej rok medycyny w wymienionej uczelni, możemy bez większego ryzyka błędu przyjąć, że medycyna Awicenny przynajmniej do połowy XVII wieku była w Gdańsku znana, a jego *ars medica* stosowana.

Przypisy do Rozdziału IV

- ¹ M. Babnis, Wstęp, [w:] *Gdańsk i okolice: album widoków (XVI–XVIII wiek)*, Proszówki–Gdańsk 2010, s. 5–6.
- ² Pommerellisches Urkundenbuch, bearb. von M. Perlbach, Danzig 1882, Nr 34; tłum. dokumentu na język polski zob. *W cieniu klasztoru dominikanów*. Pod red. A. Gołembnika, Gdańsk [ok. 2002], s. 14; *Historia Gdańska*. T. 1 do roku 1454. Pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1978, s. 280.
- ³ Św. Roch – patron cierpiących na choroby zakaźne i nieuleczalne.
- ⁴ E. Kloss, Die sanitären Zustände im alten Danzig, [w:] *Sammelwerk der gesundheitlichen Fürsorgeeinrichtungen usw. im Gebiet der Freien Stadt Danzig*, Düsseldorf [1928], s. 11–12; *Historia Gdańska*, dz. cyt., s. 424, 464–466.
- ⁵ W. F. Zerneck, Neuester Wegweiser durch Danzig und dessen Umgegend. Eine alphabetisch geordnete Schilderung alles Desjenigen, was in und um Danzig merkwürdig aber in irgend einer Beziehung interessant ist. Mit Anhang [..], Danzig 1842, s. 168; F. K. G. Duisburg, Versuch einer historisch–topographischen Beschreibung der freien Stadt Danzig, Danzig 1809, s. 253.
- ⁶ J. Zieliński *Historia chirurgii regionu gdańskiego w latach 1945–1991*, Gdańsk 2001, s. 6.
- ⁷ E. Kloss, dz. cyt., s. 12; zob. też *Historia Gdańska* T. 2 1454–1655. Pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1982, s. 33; *Historia medycyny*, dz. cyt., s. 151.
- ⁸ Wylącznie nazwy *Pockenhaus* używa także E. O. Dann w opracowaniu *Topographie von Danzig, besonders in physischer und medizinischer Hinsicht*, Berlin 1835, s. 270.
- ⁹ F. K. G. Duisburg, dz. cyt., s. 253; Por. W. F. Zerneck, dz. cyt., s. 168; E. O. Dann, dz. cyt., s. 270.
- ¹⁰ So emand begeret in dat Pockenhus und an den Pocken bevallen is, de sall darin genamme wede luter ome Gadeswillen ane erkeen Ansehn erkenes Geldes Wente darome es et gebuuet unde van goden Lüden darto gegeben worden vor degehenen de op den gätzen liggen fullen darin genamen werden he sy Manne edder Frove, Jungk edder olt, he sy Pale offte Lettowar, Roße offte Pruße edder Duetsche; niemand in syner noht sall verschmadet werden. – Cyt. za: F. K. G. Duisburg, dz. cyt., s. 254.
- ¹¹ E. Kloss, dz. cyt., s. 13; Duisburg, dz. cyt., s. 255.
- ¹² F. K. G. Duisburg, dz. cyt., s. 255.
- ¹³ G. Löschin, Danzig und seine Umgebung, Danzig 1836, s. 154; Por. F. K. G. Duisburg, dz. cyt., s. 252.
- ¹⁴ K. Bilikiewiczowa, *Collectanea ex Senatus Consultis*. Wyciągi z uchwał Rady miasta Gdańska z lat 1604–1730 zawierające materiały do dziejów medycyny [w:] *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*. Seria B. Z. 5, Warszawa 1961, s. 33.
- ¹⁵ F. K. G. Duisburg, dz. cyt., s. 255.
- ¹⁶ E. Kloss, dz. cyt., s. 12.
- ¹⁷ Einfeltiges doch wolgegründtes Consilium, Wie sich ein jeder Nechts Gottlicherhülff, Von der abschewlichen Seuche der Pestilenz, praeserviren und Curiren möge [...], Dantzig 1620; zob. też E. Kloss, dz. cyt., s. 12.
- ¹⁸ K. Bilikiewiczowa, dz. cyt., s. 27.
- ¹⁹ Ordnung nach welcher sich die bestallten Phisici ordynarii [...] werden zu richten haben (1661).
- ²⁰ S. Sokół, Wędrowni operatorzy w Gdańsku w XVI i XVII wieku, „Rocznik Gdański” 1956/57, T. 15/16, s. 224–246.
- ²¹ J. Zieliński, dz. cyt., s. 6.
- ²² Medizinal–Ordnung Eines E. Raths Der Stadt Dantzig, publiciret Anno 1703 – BG PAN sygn. 33 in Od 5717 8⁰
- ²³ *Historia medycyny*, dz. cyt., s. 151, 220–221.
- ²⁴ Katalog norm prawnych władz miasta Gdańska (XV–XVIII wiek). Oprac. M. Babnis, E. Penkalla, Gdańsk 2005, poz. 151, 153, 266, 277, 280, 282, 284–286, 289, 293, 295, 297–299, 304, 307, 310, 362, 368, 430, 470, 475–478, 493, 503, 504, 652–654, 748, 758, 764, 774, 800, 801; M. Babnis, *Choroby zakaźne*, [w:] *tejże*, Tłumaczenie norm na język polski, mps, k. 1–3.
- ²⁵ Edikt des Rats von Danzig „dass von denen, so durch üppiges Leben böse Kranckheiten ihnen zugezogen haben, Niemand sich unterstehen solle, in diese Stadt zu kommen oder sich in die Hospitäle einzupracticiren”, den 1 Novembr. Anno 1700 – BG PAN sygn. 60 in Od 5729 2 ; Edikt des Rats von Danzig „dass von denen, so durch üppiges Leben böse Kranckheiten ihnen zugezogen haben, Niemand sich unterstehen solle, in diese Stadt zu kommen“ den 29 November 1726 – BG PAN, sygn. 119 in Od 5718 8⁰ .
- ²⁶ Edikt des Rats von Danzig gegen Einimpfung der Kinder–Blattern innerhalb der Stadt, den 27 Maji Anno 1774 – BG PAN sygn. 48 in Od 5713 8⁰ .
- ²⁷ J. Bitkowski, Położnictwo w Gdańsku od XVI do końca XIX wieku, „Archiwum Historii Medycyny”, T. 30, 1967, nr 2, s. 163.

²⁸ „Ja N.N. przysięgam, że będę odwiedzać potrzebujące mojej pomocy ciężarne, rodzące i położnice o każdej porze dnia i nocy, będę im służyła radą i pomocą niezależnie od ich stanu majątkowego, aby ocalić życie i zachować zdrowie matki i dziecka. Będę zwracać pilną uwagę na to, aby nie doszło do zamiany dziecka, nie dopuszczę do obumarcia i spędzenia płodu. W przypadkach ciężkich i w niebezpieczeństwie życia będę dokładnie wypełniać zlecenia duchownych, lekarzy i chirurgów i nie zapomnę dokonać chrztu dziecka. W razie wezwania mnie przez władze do więzienia będę spełniała swe obowiązki bezpłatnie. Będę zgłaszać władzom wszystkie porody przedwczesne i odbywające się w podejrzanych okolicznościach, do których będę wezwana”. Cyt. za J. Bitkowski, dz. cyt., s. 164–165; por. Historia Gdańska, T. 2, dz. cyt., s. 667.

²⁹ Historia Gdańska. T. 3/1: 1655–1793. Pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1993, s. 236, 630, 681.

³⁰ J. Bitkowski, dz. cyt., s. 170.

³¹ F. K. G. Duisburg, dz. cyt., s. 240.

³² O. Günther, Geschichte der Marienbibliothek, [w:] *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, Danzig 1921, s. 1–2.

³³ Tamże, s. 16, 32–37.

³⁴ [Glossulae super antidotarium Nicolai]. Początek tekstu: *Practica medicine dividitur hoc modo. Secundum quod vult Avicenna in primo libro quasi in principio tunc practica dividitur in conservativam sanitatis.* – k. 22–44v.

³⁵ Nicolaus Salernitanus lub Nicolaus de Salerno (pierwsza połowa XII wieku) wykładał w szkole medycznej w Salerno). Około 1140/41 roku odszedł ze szkoły i poświęcił się napisaniu lekospisu, który zatytułował *Antidotarium*. Było to wzorcowe dzieło farmaceutyczne, oparte na źródłach autorów starożytnych i arabskich. Nicolaus zredukował liczbę preparatów do 139 i opracował jednolity system wagowy dla poszczególnych składników przygotowywanych leków wprowadzając znane już wówczas wagi – gram, uncja. Był to pierwszy w Europie spis leków złożonych, z którego korzystali zarówno lekarze jak i aptekarze. Cesarz Fryderyk II (od 1220) Hohenstaufen podniósł *Antidotarium* do rangi pierwszej w Europie oficjalnej farmakopei. – więcej zob. P. O. Kristeller, dz. cyt., s. 25; Ch. Goddemeier, dz. cyt.; *Antidotarium–Mittelalter Lexikon–Hosting–Agency* u01151612502.user.hosting–agency.de/.../Antidotari ; R. Villano „Pharmacopoeias from the Ducky of Naples to Kingdom of the Two Sicilies, [PDF].

³⁶ Joannes de (Giovanni da) Parma (XIII w. – † ok. 1336), włoski lekarz i wykładowca medycyny m. in. w Brescii i Bolonii. Studiował w Bolonii, uzyskał stopień magistra ok. 1298 roku potwierdzony jako lekarz, autor *Quaestio* i *Practicellae*. – F. Bacchelli, Giovanni da Parma, [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, 2001, Vol. 56.

³⁷ Johannes de Gatisden (ok. 1280 – 1321) słynny lekarz angielski, studiował w Oxfordzie, autor kompendium *Rosa medicinae* inaczej zwanego *Rosa anglica medicinae*, opartego głównie na dziełach Galena i Awicenny. – P. Pioreschi, *Medieval medicine*, Omaha 2003, s. 369–370.

³⁸ BG PAN sygn. Ms. Mar. F 144 – Notka na k. 1: *Florigerus medicine cum quibusdam aliis contentis testatus pro libraria fraternitatis beate virginis [...] per dominum N. Velan vicarium perpetuum et predicatorem indignum ecclesie Warmiensis (Florigerus medicine z niektórymi różnymi wypisami poświędzony dla biblioteki bractwa św. dziewicy ... przez Pana N. Velana, stałego wikariusza i niegodnego kaznodziei Kościoła Warmii).*

³⁹ Armengaud Blaise (Armangaldus Blasi – † 1312) był siostrzeńcem Arnolda de Villanova, lekarz i profesor Uniwersytetu w Montpellier od 1289), w latach 1301–1307 lekarz króla Jakuba II, od 1307 lekarz papieża Klemensa V, tłumacz tekstów medycznych w tym *Cantica Awicenny*. – G. K. Hasselhoff, Johannes von Capua und Armengaud Blaise als Übersetzer medizinischen Werke des Mamonides, [w:] *Wissen über Grenzen*, dz. cyt., s. 343.

⁴⁰ *Nomina syrporum. Tabula super Antid(otarium) N(icolai) Arnoldi Armongandi explicite*, k. 7–9v. – Kodeks odnotowany w katalogu Calowa.

⁴¹ Bernard de Gordon (1260 – ok. 1318), lekarz francuski, profesor w Montpellier, autor m. in. *De regimine acutorum morborum* (1294) i *Compendium de regimine acutorum* oraz dzieła *Practica dicta Lilium medicine* (1305), będącego encyklopedycznym opisem chorób i ich objawów, a także leczenia.

⁴² K. 37v–40r: *De ingeniis curandorum morborum*. Na końcu k. 40 – *et in talibus audemus medicamina fortissima ponere et ista omnia extracta sunt ex dictis G[al.] VII de ingen. Ex ca. Fi. Et Avic. Primi canonis fen c. I.*

⁴³ Sygn. Ms Mar. Q. 25 (ok. 1435), K. 171v–194v – K. 171v. *Et incipit liber mineralium ipsius Avicenne*; k. 172 *Terra pura non sit lapis*. Rękopis zanim trafił do Gdańska był własnością Nicolausa Königswalta z Gniewa, który w 1424 roku studiował w Erfurcie.

⁴⁴ Sygn. Bb 8239 8° .

⁴⁵ Sygn. Ms. 2314 K. 306: *Glossulae super antidotarium Nicolai. Secundum autem quod vult Avicenna in primo libro quasi du principio practica dividitur in conservativam sanitatis et curativam egritudinis ...*

⁴⁶ Nicolaus Curtius Brixensis od 1554 roku prof. medycyny praktycznej w Padwie. W 1574 roku opuścił Padwę

z powodu panującej w mieście zarazy i udał się do Brescii, zmarł tam w 1576 roku. – De Gymnasio Patavino Antonii Riccoboni Commentariorum Libri sex, Patauij 1598, s. 50.

⁴⁷ Sygn. Ms. 2325, K. 369 :De febribus Ao Christi 1567 4 Nov. Doctrine de febribus fundamentum copiam ex Avic. 1. Fen 4. Libr. ; K. 554 Finis praelectionum 96 doctrinne de febribus Anni 67 tradite a Nicolao Curtio Brixiensi professore practico Patavi etc.

⁴⁸ Bernardinus Paternus (ok. 1509–1592 Kraków?). W 1536 roku, wieku 27 lat promowany na doktora medycyny. W tym samym roku został profesorem medycyny teoretycznej na Uniwersytecie w Padwie, lekarz dworski, m. in. Stefana Batorego, zmarł prawdopodobnie w Krakowie. – De Gymnasio Patavino, dz. cyt., s. 47; zob. też Vitae Illustrium Medicorum Qui toto orbe, ad haec usque tempora floruerunt. Authore Petro Castellano in Academie Lovaniensi Graecarum Literarum Professore, Antverpiae 1617, s. 210–211.

⁴⁹ Ms. 2323 Medizinische Vorlesungen gehalten zu Padua 1566–1569. k. 189. In primam Fen Avicennae. Paternus Patavii A[nn]o J. C. 1568 3 Novemb. Inceptit. K. 430v. Einem imposuit praelectionibus 106 D[ominus] Paternus 13 Julii A[nn]o 1569. – Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek, Tl. 3. Bearb. O. Günther, Danzig 1909, s. 260.

⁵⁰ Jacobus de Partibus (1380 ?–1458), lekarz i duchowny, ur. w Tournai (Belgia), studia w Montpellier, 1403 magister artium, studia medyczne w Paryżu, 1408 bakaliariat z medycyny, 1410 magister, lekarz osobisty Filipa Dobrego, komentator m. in. Awicenny.

⁵¹ BG PAN sygn. XV.867.

⁵² Prussia scholastica: Die Ost- und Westpreussen auf den mittelalterlichen Universitäten. Gesamm. von M. Perlbach, Leipzig 1895, s. 117, 123, 209, Katalog inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku. Oprac. H. Jędrzejowska, M. Pelczarowa, Gdańsk 1954, s. 46, 285.

⁵³ BG PAN sygn. Bb 7912 2⁰ .

⁵⁴ BG PAN sygn. Bb 7915 8⁰ .

⁵⁵ S. Sokół, M. Pelczarowa, Księgozbiór gdańskich lekarzy Krzysztofa i Henryka Heyllów, Gdańsk 1963, s. 10–23.

⁵⁶ Tamże, s. 23–27.

⁵⁷ Informacja ustna dr Marii Babnis.

⁵⁸ BG PAN sygn. 4 in Na 1871 4⁰ .

⁵⁹ Cyt. za K. Migoń, dz. cyt., s. 233.

⁶⁰ Tamże, s. 229–239.

⁶¹ BG PAN sygn. Bb 7945 8⁰ .

⁶² Awerroes (1126–1198) filozof i lekarz arabski z Kordoby. Otrzymał wykształcenie teologiczne, filozoficzne, medyczne, prawnicze i matematyczne. Ok. 1153 roku wyjechał do Maroka, gdzie założył kolegium naukowe i opracował komentarze do Arystotelesa. Ok. 1169 został kadim w Sewilli, tam powstały dalsze komentarze. Od 1182 był lekarzem nadwornym w Marrakeszu. Dalsze jego losy są mało udokumentowane, wiadomo, że w 1195 roku kalif nakazał spalenie jego prac, Awerroes został zesłany do Luceny. Zmarł w Maroku. – S. Zięba, Awerroes, Ibn Ruszd, Abul-Walid Muhammad ibn Ahmed ibn Muhhammad, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 1, Lublin 1985, szp. 1180–1181.

⁶³ BG PAN sygn. Bb 7893 8⁰ .

⁶⁴ J. Fedirko, dz. cyt., s. 28.

⁶⁵ BG PAN sygn. Bb 6412 8⁰ .

⁶⁶ BG PAN sygn. Bb 8239 8⁰ .

⁶⁷ Więcej na temat Mathesiusa i innych profesorów anatomii i medycyny w Gimnazjum Gdańskim w pracy: A. Szarszewski, Medycyna i jej więzi z Gdańskim Gimnazjum Akademickim, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*. T. 5: Źródła i artykuły, Gdańsk 2012, s. 81–90.

⁶⁸ BG PAN sygn. 28 in XIX q 83d.

⁶⁹ Sirupus acetosis – syrop octowy sporządzany z kwiatów i kory granatu zmieszany z octem i cukrem.

STRESZCZENIE

Znajomość medycyny Awicenny w Gdańsku jest ściśle związana z historią miasta, poziomem medycyny w grodzie nadmotławskim oraz recepcją Awicenny na Zachodzie Europy. O medycynie gdańskiej, w szerokim pojęciu tego słowa można mówić dopiero od połowy XV wieku. Po usunięciu krzyżaków z Gdańska (luty 1454) i poddaniu się władzy króla polskiego miasto otrzymało szereg przywilejów, w tym dotyczących tworzenia własnego prawa. W wilkierzu, czyli pierwszym akcie prawnym, wydanym jeszcze w 1454 roku znalazły się zapisy dotyczące warunków prowadzenia praktyki lekarskiej, co na Zachodzie było normą już w XIII wieku. Drugą ważną decyzją władz miejskich było powołanie w tymże 1454 roku cechu chirurgów, drugim po Hamburgu w Europie.

Przywileje nadane przez króla stały się podstawą rozwoju gospodarczego i społecznego miasta, które nie mogło się obyć bez urzędników miejskich, nauczycieli szkół parafialnych lekarzy i prawników. Zanim wytworzyła się rodzima elita intelektualna Gdańsk ściągał ludzi wykształconych spoza granic ziem polskich. Przybysze rekrutowali się przede wszystkim z krajów niemieckich, które były naturalnym kierunkiem migracji. Gdańsk jako członek Hanzы brał udział w zjazdach miast członkowskich, kupcy niemieccy, szczególnie z miast portowych niejednokrotnie wybierali to miasto na swoją siedzibę, gdańszczanie studiowali na uniwersytetach zagranicznych, od początku XVI wieku przeważnie niemieckich (Lipsk, Wittenberga). O pierwszych lekarzach praktykujących w Gdańsku niewiele wiadomo, niemniej studiując medycynę musieli wybierać uczelnię, gdzie taki kierunek był utworzony. Najczęściej była to Padwa, gdzie, co warto podać studiował medycynę najwybitniejszy w historii astronom – Mikołaj Kopernik.

Wiek XV to czasy wprowadzenia nauk Awicenny do programów studiów medycznych wszystkich uniwersytetów. Zatem absolwenci jakiegokolwiek szkoły wyższej musieli zapoznać się z jego poglądami na medycynę i jego sztuką medyczną. Pośrednim dowodem na stosowanie *ars medica* Awicenny w Gdańsku, największego wówczas autorytetu medycznego, są rękopiśmienne *awiceniana*. Nie było wśród nich *Kanonu medycyny*, kopiowanego w skryptoriach uniwersyteckich dla tamtej-

szych bibliotek i profesorów medycyny. Znajdujące się w Gdańsku *awiceniana* miały charakter kompendiów dla lekarzy-praktyków.

Wynalazek druku zwiększył podaż dzieł medycznych, które stały się dostępnejsze dla szerszego grona lekarzy. Dotyczyło to także medyków gdańskich. W zbiorach Biblioteki Gdańskiej znajduje się pokaźna liczba dzieł medycznych w tym dzieł Awicenny. Ich obecność dowodzi, że medycyna tutejsza w XVI – XVII wieku nadal opierała się na naukach Awicenny, wzbogaconych o komentarze i uzupełnienia ówczesnych autorytetów medycznych.

Dzieła Awicenny docierały do Gdańska przede wszystkim z oficyn drukarskich Wenecji, ale także z Bazylei najbardziej liczącego się w XVI stuleciu ośrodka kształcenia medycznego czy Lyonu.

Można zatem stwierdzić, że droga medycyny Awicenny na Zachód przekroczyła granicę Europy środkowej i nie tylko Kraków i Gdańsk były jej odbiorcami, o czym świadczy kodeks z *awicenianami* spisany na Warmii.

W dziedzinie medycyny Gdańsk nie ustępował miastom europejskim także w zakresie systemu opieki medycznej. Jest to zasługa polityki zdrowotnej prowadzonej przez władze miasta, tym większa, że średniowieczny Gdańsk nie posiadał centrum medycznego, w przeciwieństwie do miast europejskich, gdzie z takich centrów rozwinęły się szkoły medyczne i uniwersytety z fakultetami medycznymi.

SUMMARY

The knowledge of Avicenna's medicine in Gdańsk is closely connected with the history of the city, the level of medicine here and the reception of Avicenna in Western Europe. Gdańsk medicine is widely mentioned in the middle of the 15th century. After the removal of the Teutonic Knights from Gdańsk (February 1454) and submission to the power of the Polish King Casimir IV Jagiellonian the city was granted a number of privileges, including the privilege to make its own law. In Gdańsk Law, which is the first legal act issued in 1454, there were records concerning the conditions of conducting medical practice which had been a norm in the West since the 13th century. The second important decision of municipal authorities was to appoint the corporation of surgeons in 1454, which was second after Hamburg in Europe.

The privileges granted by the king became the basis of the economic and social development of the city which could not manage without the municipal clerks, teachers of parish schools, doctors and lawyers. Before native intellectual elite was formed, Gdańsk had attracted educated people from abroad. The newcomers arrived from German countries which were a natural migration destination. Gdańsk, as a member of Hanseatic League, participated in the conventions of member cities and German merchants especially from port cities often chose the city as their seat, Gdańsk citizens studied at foreign universities, since the 16th century mainly at German universities (Leipzig, Wittenberg). There is little information on the first doctors practising in Gdańsk, however while studying medicine they had to choose the university where this faculty was available. It was often Padua, where the most eminent astronomer Nicolaus Copernicus studied medicine.

It was in the 15th century when Avicenna's learning was introduced into the curricula of medical studies of all universities. Therefore, the graduates of a university had to get acquainted with his views on medicine and his art of medicine. Manuscriptal awiceniana are an indirect proof of applying Avicenna's *ars medica* in Gdańsk. They did not include *Canon of Medicine* which was copied in the university course books for local libraries and professors of medicine. Manuscriptal awiceniana were

of compendium character for doctors-practitioners. The invention of print increased the supply of medical works which became more available for a wider circle of doctors. It also concerned Gdańsk physicians. In the collections of Gdańsk Library there is an impressive number of medical works, including the works of Avicenna. Their presence proves that local medicine in the 16th and the 17th century was still based on the learning of Avicenna, enriched with commentaries and supplements of contemporary medical authorities.

The works of Avicenna reached Gdańsk from the printing houses in Venice but also in Basel which was the major centre of medical education in the 16th century or Lyon.

Therefore, it can be stated that the route of Avicenna's medicine to the West crossed the borders of Central Europe and not only Cracow and Gdańsk were its recipients which is proved by the code of Avicenna's manuscript written down in Warmia.

In the field of medicine (and also in the system of medical care) Gdańsk equalled to other European cities. It was owing to the health policy conducted by the municipal authorities especially when considering that Gdańsk did not have a medical centre unlike other European cities where such centres developed into medical schools and universities with medical faculties.

Spis tablic

1. Działy główne Uniwersalnej Klasyfikacji Dziesiętnej	28
2. Nauki filozoficzne według Abū Sahl al-Masīhī	32
3. Miejsce medycyny w klasyfikacji nauk Awicenny	33
4. Zestawienie dzieł medycznych obowiązujących w Montpellier	59
5. Dzieła używane w nauczaniu medycyny na Uniwersytecie w Bolonii	62
6. Program nauczania medycyny w XVI–XVII wieku na Uniwersytecie w Padwie (zajęcia podstawowe)	67
7. Program nauczania medycyny w XVI–XVII wieku na Uniwersytecie w Padwie (zajęcia dodatkowe)	67

SPIS RYCIN

1. Znaczek Poczty Polskiej wyemitowany z okazji 1000. rocznicy urodzin Awicenny w 1953 roku – www.summagallicana.it/lessico/a/Avicenna.htm 11
2. Kalifat arabski po podbojach w VI–IX wieku. Z lewej strony u dołu rozpad kalifatu na poszczególne państwa – źródło Internet 12
3. Nastawianie złamania, miniatura z kodeksu *Al-Tarifs* Abulcasisa – rękopis z Biblioteki w Rabacie. Reprod. Z: Tomás Cabacas Cirugia medieval en España tomascabacas.com/tag/abulcasis/ 14
4. Przyżeganie, miniatura z kodeksu *Al-Tarifs* Abulcasisa – rękopis z Biblioteki w Rabacie. Reprod. Z: Tomás Cabacas Cirugia medieval en España tomascabacas.com/tag/abulcasis/ 14
5. Przedstawienie ar Razi (Rhazes) w dziele Gerarda z Cremony *Recueil des traités de médecine* (1250–1260). Reprod. w „Inventions et découvertes au Moyen Âge” Samuel Sadaune – domena publiczna. File: Al-RaziInGerardusCremonensis1250.JPG 15
6. Awicenna jako książę, rycina z weneckiego wydania *Kanonu medycyny* (1520). Fot. M. T. d’Alverny, *Avicennisme en Italie*, w: *Oriente e Occidente Nel Medioevo: filosofia e scienze*, Roma 1971 – domena publiczna. File : *Avicenna princeps* JPG 17
7. Awicenna badający mocz, miniatura z kodeksu *Medizinische Traktate und Rezepte* ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Heidelbergu, XV w., sygn. Cod. Pal. germ. 644, k. 94r –<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg644/0205> 19

8. Awicenna nadzoruje przygotowanie leku przeciwko ospie – Maestros de la medicina www.jw.org/es/publicaciones/revistas/g201209/maestros-medievales-de-la-medicina 21
9. Rycina przedstawiająca największych lekarzy antyku i średniowiecza. Od lewej Galen, Awicenna jako książę i Hipokrates – źródło: Galen Avicenna And Hippocrates – Fine Art. America [fineartamerica.com/Artists/Science Source.html](http://fineartamerica.com/Artists/Science%20Source.html) – dostęp 8 listopada 2015 29
10. Arabskie instrumenty chirurgiczne, miniatura z kodeksu *Al-Tarīf* Abulcasisa – rękopis z Biblioteki w Rabacie. Reprod. Z: Tomás Cabacas Cirugia medieval en España tomascabacas.com/tag/abulcasis/ 30
11. Cztery temperamenty według teorii humoralnej: u góry po lewej melancholiczny, po prawej choleryczny, u dołu po lewej sangwiczny, po prawej flegmatyczny – faculty.humanities.uci.edu/bjbecker/PlaguesandPeople/lecture 5.html 31
12. Arnold de Villanova – wikipedia 35
13. Karta początkowa *De viribus cordis* rękopisu ze zbiorów Biblioteki Watykańskiej. Miniatura inicjałowa przedstawia badanie chorego – Pal. Lat. 1118 Avicenna Canon III, V k. 218 r. 37
14. Karta z rękopisu *Kanonu medycyny* w języku hebrajskim, ok. 1300, skryptorium włoskie – repr. The Morgan Library & Museum – Canon medicinae, MS M.693 fol. 19r – Images from ica.themorgan.org/manuscript/page/4/119037 39
15. Lekarz kieruje cesarskim cięciem, miniatura z *Kanonu medycyny* (XIII w.)– Paryż trzecie ćwierćwiecze 13 stulecia – Avicenna, Canon medicinae, Paris, 3rd quarter of the 13th –<https://www.pinterest.cpm/pin/35184440809205646> 40
16. Awicenna u łóżka chorego, miniatura Walentego z Pilzna, (ok. 1479 – 1480), ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej, IR 41, domena publiczna <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=580&from=pubindex&dirids=116&lp=9767> 41

17. Karta rękopisu zawierającego komentarz do *Kanonu medycyny* francuskiego lekarza Jacquesa Despars (de Partibus, 1380–1458) ze zbiorów British Library, sygn. MS Harley 3801, k. 1r. – [Final Harley Science Manuscripts Published – Medieval britishlibrary.typepad.co.uk/digitisedmanuscripts/.../] 44
18. Zdobyć Syrakuz w 878 roku, miniatura z kroniki greckiej Joannisa Skylletzesa, XII w. – histmag.org/grafika/articles6/Sycylia_bizantyjska/sycylia2.jpg domena publiczna 48
19. Spisywanie ksiąg medycznych w skryptorium klasztornym – [faculty.humanities.uci.edu/bjbecker/PlaguesandPeople/lecture 5.html](http://faculty.humanities.uci.edu/bjbecker/PlaguesandPeople/lecture%205.html) 50
20. Konstantyn badający mocz pacjentów – [File:Konstantinderafrikaner.jpg](#) Wikimedia Commons domena publiczna 52
21. Toledo, z prawej strony u dołu Szkoła Tłumaczy – (Tapiz Antiguo mapa de Toledo en la edad media) – spainillustrated.blogspot.com/2015/04/Aristotelisom-espanol.html 54
22. Szkoła medyczna w Montpellier – wyszukiwanie obrazem http://www.montpellier-agglo.com/sites/default/files/histoire/vignette/III04_montpellier_033.jpg 57
23. Guy de Chauliac bandażujący nogę papieża Klemensa VI ok. 1348 roku, obraz olejny Ernesta Boarda 58
24. Zabieg chirurgiczny, miniatura z rękopisu *Chirurgia magna* Guy de Chauliac – repr. z Tomás Cabacas, *Cirurgia Medieval en Francia* Guy de Chauliac Tomás Cabacas tomascabacas.com/tag/Guy-de-chauliac 58
25. Badanie dotkniętych trzema chorobami: skaleczeniem łokcia, przepukliną pachwinowo-moszną i dolegliwością oka, miniatura z rękopisu *Le Grande Chirurgie* – repr. z: A. Thevenet, Guy de Chauliac *Académie des Sciences et Lettres de Montpellier. Conférence 3421, Séance 17/11/1997. Bull. 28 (1998), s. 207–222* [PDF] 59

26. Mistrz z uczniami podczas wykładu, miniatura z rękopisu francuskiego *Chirurgia magna*, XV wiek ze zbiorów Biblioteki Narodowej Francji sygn. Ms. 396, k. 1 – www.biusante.parisdescartes.fr/pare/06-03.htm – dostęp 2 listopada 2015 60
27. Nacja niemiecka w Bolonii, druga połowa XIV wieku, miniatura Laurentiusa de Voltolina w *Liber ethicorum des Henricus de Alemannia*, ze zbiorów Gabinetu Rycin w Berlinie, sygn. Min. 1233 domena publiczna 63
28. Awerroes, fragment fresku Andrea Bonaiuto Triumf św. Tomasza, 1368 r.– File: *AverroesColor.jpg* – [Awerroes](#), detail of the fourteenth-century Florentine artist Andrea Bonaiuto's *Triunfo de Santo Tomás* 63
29. Wykład filozofii na Uniwersytecie w Paryżu. Uczniowie w tonsurach siedzą na podłodze. Miniatura z *Grandes Chronique de France*, koniec XIV wieku ze zbiorów biblioteki miejskiej w Castres. – *Philo mediev.jpg* domena publiczna 64
30. Widok Padwy według *Kroniki świata* Hartmanna Schedla, (Norymberga 1493), faksymile ryciny w Muzeum Okręgowym w Toruniu. – repr. z: *Studia medyczne w Padwie Nicolaus Copernicus...* copernicus.torun.pl ›Biografia›Pobyt we Włoszech (1496–1503) 66
31. Cyrulik usuwający ząb – [faculty.humanities.uci.edu/bjbecker/PlaguesandPeople/lecture 5.html](http://faculty.humanities.uci.edu/bjbecker/PlaguesandPeople/lecture%205.html) 73
32. Dom Ospy (Das Pockenhaus), rycina P. Willera z ok. 1687 r. – reprodukcja z *Gdańsk i okolice*, dz. cyt. 75
33. Sierociniec (Das Kinderhaus), rycina p. Willera z ok. 1687 r. – reprodukcja z *Gdańsk i okolice*, dz. cyt. 78
34. Kościół Mariacki, gdzie mieściła się Biblioteka Mariacka, rycina p. Willera z ok. 1687 r. – reprodukcja z *Gdańsk i okolice*, dz. cyt. 80
35. Incipit gdańskiego rękopisu *De viribus cordis* ze zbiorów BG PAN sygn. Ms. Mar. F 79 82

36. Eksplicit gdańskiego rękopisu *De viribus cordis* 83
37. Biblioteka Rady Miejskiej, rycina P. Willera z ok. 1687 r. – reprodukcja z *Gdańsk i okolice*, dz. cyt. 84
38. Anatomia szkieletu ludzkiego wyd. w Lipsku w 1518 (*Anathomia ossium humani corporis*) – karta wklejona do *Kanonu medycyny* – ze zbiorów BG PAN sygn. XV.867 87
39. Karta tytułowa *Kanonu medycyny* wyd. w 1608 roku 88
40. *Kanon medycyny*, wyd. P. Kirstenusa ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN – sygn. 4 in Na 1871 4° 89
41. Karta tytułowa t. 9 dzieł Arystotelesa zawierającego *Colliget* Awerroesa oraz *Cantica* Awicenny z komentarzem Awerroesa ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN – sygn. Bb 7893 8° 91

WYKAZ WAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW

An. – anno, año, année	ok. – około
Abt. – Abteilung	oprac. – opracował
An. – An	por. – porównaj
Ausg. – Ausgabe	przekł. – przekład
Bd. – Band	przeł. – przełożył
bearb. – bearbeitet	R. – rocznik
Bl. – Blatt	r – recto
Bull. – Bulletin	red. – redakcja
cz. – część	repr. – reprint
digit. – digitalizacja	reprod. – reprodukcja
dz. cyt. – dzieło cytowane	rps – rękopis
ed. – edited	s. – strona
fasc. – fascicolo	sygn. – sygnatura
gesamm. – gesammelt	szp. – szpalta
Hrsg. – Herausgeber	Tl. – Teil
hrsg. – herausgeben	tłum. – tłumaczył
i in. – i inni	transl. – translator
k. – karta	v – verso
krypt. – kryptonim	vol. – volumen
lib. – liber	wyd. – wydanie
mps – maszynopis	z. – zeszyt
MSS – manuscript manuscrit	zbior. – zbiorowa
Ms. – manuskrypt	zob. – zobacz

BIBLIOGRAFIA

I. Źródła rękopiśmienne

1. Biblioteca Apostolica Vaticana sygn. Pal. Lat. 1118 Avicenna Canon III, V k. 218 r–220v. Rękopis zdigitalizowany, dostępny na http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_1118/0438 – 10 września 2014

2. BG PAN sygn. Ms. Mar. F 79

K. 1r–11r. *Incipit liber Avicenne de viribus cordis et medicinis cordialibus translatus a magistro Arnolde (de Villa Nova) Barchinone. Explicit tractatus Avicenne de medicinis cordialibus translatus a magistro Arnolde de Nova Villa et finitus per me Nicolaum Armknecht Anno domini M CCCC XXXVII in vigilia Simonis et Jude apostolorum anno etatis mee XLI.*

K. 22r–44v. Glossulae super antidotarium Nicolai Praepositi. *Practica medicine dividitur hoc modo. Secundum quod vult Avicenna in primo libro quasi in principio tunc practica dividitur in conservativam sanitatis ... na końcu k. 44v ad intestina descendere faciunt. Sufficiens ista de his que in hoc capitulo dicta sunt..*

K. 49v–272v. *Incipit rosarius medicinae editus et compilatus per magistrum Johannem de Gatisden, Rosa anglicana communiter nuncupatus ... Explicit viridarium medicine quod rosa nuncupatur edita et compilata per magistrum Johannem de Gatisden finita et conscripta per me Nicolaum Armeknecht Anno Domini MCCCXLIX in Petri ad vincula profesto, pro quo deus gloriosus sit benedictus per eterna seculorum secula amen.*

3. BG PAN sygn. Ms. Mar. F 144

K. 7r–9v. Nomina syruporum. [...] *dosis opii sec. Avic.*

K. 37v–40r. (Bernardi de Gordonio) *De ingeniis curandorum morborum . Ingenia curacionis morborum quantum est de presenti sunt X ... K. 40r [...] et in talibus audemus medicamina fortissima ponere et ista omnia extracta sunt ex dictis Gal.] VII de ingen. Ex ca. Fi. Et Avic. Primi canonis fen c. 1. Factus autem fuit hic ordinarius in preclaro studio Montis peslani anno d. M etc.*

4. BG PAN sygn. Ms. Mar. Q 25

K. 171v–194v. *Et incipit liber mineralium ipsius Avicenne... (T)erra pura non fit lapis ... Expliciunt mineralia Avicenne.*

5. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel sygn. Cod. Guelf. 16.3. Aug. 2æ

k. 3–18. *Avicennae Liber de viribus cordis et de medicinis cordialibus simplicibus et compositis, translatus primo a magistro Arnolde Barchinone*

HAB – Handschriftendatenbank diglib.hab.de/?db=mss – dostęp 18 sierpnia 2014

6. BG PAN sygn. Ms. 703

k. 31. Ordnung nach welcher sich die bestallten Phisici ordynarii [...] werden zu richten haben (1661)

II. Źródła drukowane

1. Avicenna, Canon Lib. 1,3,4 Fen 1 lat. Per Gerardi Cremonensem Cum commento Jacobi de Partibus et cum additionales Joannis Lascaris. Ed. Jacques Ponceau. Cum privilegio. Lugduni, Joannis Trechsel, finitum per Joannem Klein IX Kal Jan [24 XIII] 1498 2° – BG PAN sygn. XV.867
2. Liber Canonis primum quem princeps Aboali Abinsceni de medicina edidit, [...] sequitur Liber Canonis secundus [...], Liber tertius [...] Liber quartus [...] Liber quintus [...] sequitur Libellus Avicene de viribus cordis [...] Venetiis 1500 – BG PAN sygn. Bb 7912 2°
3. Liber Canonis Avicenne Revisus et ab omni errore mendaque purgatus summaque com diligentia impressus, Venetiis 1507 – BG PAN sygn. Bb 7915 8°
4. Avicennae Medicorum Arabum principis, Liber Canonis: De Medicinis Cordialibus, Et Cantica Iam olim Ovidem à Gerardo Carmonensi Ex Arabico sermone in Latinum conuersa. Postea uerò ab Andrea Alpago Bellunensi ... infinitis penè correctionibus ad ueterum exemplarium Arabicorum ... ab ipso interpretatorum decorata. Nunc autem dem à Benedicto Rinio Veneto ... lucubrationibus illustrata emendauit ... His Accesserunt Auicennæ libellus de Remouendis nocumentis, quæ accidunt in regimine sanitatis: Eiusdem tractatus de Syropu acetoso. Ab eodem Alpago ex Arabico in Latinum sermonem translati. Cum Indice rerum ac uerborum notatu dignorum copioso / Basileae : Per Joannes Hervagios , 1556 – sygn. BG PAN Bb 7918 8°
5. Avicennæ Arabum Medicorum Principis. Ex Gerardi Cremonensis versione, & Andreae Alpagi Bellunensis castigatione. A Joanne Costæo, & Joanne Paulo Mongio Annotationibus iam pridem illustratus. Nunc uero ab eodem Costæo recognitus, & novis alicubi Observationibus adauctus. Quibus Principum Philosophorum, ac Medicorum consensus, dissensusque indicantur. Vita ipsius Avicennæ ex Sorsano Arabe ejus Discipulo, à Nicolao Massa latine scripta, & figuris quibusdam ex priori nostra editione sumptis. Additis nuper etiam librorum Canonis œconomiis, necnon Tabulis Isagogicis in universam medicinam ex arte, Humain, idest Joannitii Arabis. Per Fabium Paulinum Utinensem. Cum Indicibus quattuor, duobus uocum Arabicarum, altero Gerardi Cremonensis, altero Bellunensis, duobus rerum memorabilium, altero in Avicennae contestu, altero in annotationibus contentarum, Venetiis : Apud Juntas , 1608 – sygn. BG PAN Bb7924 2°
6. Id est Liber secundus de Canone canonis a filio Sinâ studio... Petri Kirsteni... arabice per partes editus et ad uerbum in latinum translatus notisque illustratus / Breslae : ex. typ. auctoris , 1609 – BG PAN sygn. 4 in Na 1871 4°
7. [Avicenna, Cantica] [w:] Aristotelis Stagiritae Omnia quæ extant opera, nunc primum selectis translationibus emendationibus ex collatione Graecorum. Tomus nonus in quo magni Averrois ... septem libri Colliget, & Avicennae Cantica cum ejusdem Aver. expositione ad rem medicam attinentes [...] Venetiis: Cominum de Tridino; 1560 – BG PAN sygn. Bb 7893 8°

8. Cantica Avicennae, In usum scholae Vitebergensis, Witenbergae 1562 – BG PAN sygn. Bb 7945 8⁰
9. Artis chemicae principes, Avicenna atque Geber, hoc volumine continentur. Quorum alter numquam hactenus in lucem prodiit : alter verò vetustis exemplaribus collatus, atq[ue] elegantioribus & pluribus figuris quàm antehac illustratus doctrinæ hujus professionibus, hac nostra editione tum jucundior, tum utilior evasit adjecto indice rerum & verborum copioso / Basileæ per Petrum Pernam M.D.LXXII , 1572 – BG PAN sygn. Bb 6412 8⁰
10. Gabri Regis Arabum Philosophi perspicacissima summa perfectionis magisterii in sua natura [...] Avicennae summi Medici et acutissimi philosophi mineralium additione castigatissima, Danzig 1682 – Bb 8239 8⁰
11. J. Burchardt, Higiena wedle Tomasza z Wrocławia, Warszawa 1997. (Studia Copernicana; 36)
12. R. Chabás, Inventario de los libros, ropas y demás efectos de Arnaldo de Villanueva, „Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos”, An. 7, 1903, T. 9, s. 189–203
13. Curriculum dell’Università di Bologna del 1407 – www.accademiajr.it/medweb/curric.html – dostęp 12s sierpnia 2014
14. Edikt des Rats von Danzig „dass von denen, so durch üppiges Leben böse Krankheiten ihnen zugezogen haben, Niemand sich unterstehen solle, in diese Stadt zu kommen oder sich in die Hospitäle einzupracticiren“, den 1 Novembr. Anno 1700 – BG PAN sygn. 60 in Od 5729 2⁰
15. Edikt des Rats von Danzig „dass von denen, so durch üppiges Leben böse Krankheiten ihnen zugezogen haben, Niemand sich unterstehen solle, in diese Stadt zu kommen“ den 29 November 1726 – BG PAN, sygn. 119 in Od 5718 8⁰
16. Edikt des Rats von Danzig gegen Einimpfung der Kinder–Blattern innerhalb der Stadt, den 27 Maji Anno 1774 – BG PAN sygn. 48 in Od 5713 8⁰
17. Einfeltiges doch wolgegründtes Consilium, Wie sich ein jederNechts Gottlicher hülf, Von der abschewlichen Seuche der Pestilenz, praeserviren und Curiren möge. Auff Anordnung Eines Edlen Ehrenvesten, HochweisenRath der Stadt Dantzick, Gestellet Durche die Medicos ordinarios daselbst, Dantzick: Durch Andream Hünefeldt, Im Jahr 1620 [BG PAN sygn. 26 in Od 5701 8⁰]
18. Liber de rebus memorabilioribus sive chronicon Henrici de Hervordis, Gottingae 1859 (BG PAN sygn. 1790 4⁰)
19. [J. Mathesius], De loco putredinis in febribus intermittentibus: et methodica curatione febris tertianae exquisitae. Disputatio publicè proposita in academia Witebergensi: à Johanne mathesio D. Petentibus licentiam in facultate medica Adamo hubero mezericensi morauo, valentino espich Dresdensi. Die X. Calend. Viibr. Anno

M. D. LXXVII. Loca et hora consuetis. Wittenberga, 1577 – BG PAN sygn. 28 in XIX q 83d

20. Medizinal-Ordnung Eines E. Raths Der Stadt Dantzig, publiciret Anno 1703 – BG PAN sygn. 33 in Od 5717 8°

21. [A. Riccoboni], De Gymnasio Patavino Antonii Riccoboni Commentariorum Libri sex, Patauij 1598

III. Opracowania

1. A. Aduszkiewicz, *Życie i dzieła Awicenny* – www.katedra.uksw.edu.pl/awicenna/aduszkiewicz_awicenna PDF – dostęp 2 czerwca 2013

2. Alfano di Salerno, Da Wikipedia, l'enciclopedia libera – dostęp 5 lipca 2015

3. G. Androuksos, Theophilus Protospatharius: Byzantine foreumer of urology, „Histoire des Sciences Médicales” 2001, T. 41, s. 41–48

4. Antidotarium–Mittelalter Lexikon–Hosting–Agency u01151612502.user.hosting–agency.de/.../Antidotari – dostęp 10 lutego 2015

5. ARZOBISPO RAIMUNDO DE TOLEDO – <http://www.caminando-porparedes.com/blog/?p=4378> – dostęp 24 lipca 2015

6. Avicenna. [Autorzy] D. Gutas [i in.]. [w:] *Encyclopaedia Iranica* Vol. 3, 1987, s. 67–110
– wersja elektroniczna z 2011 roku – www.iranicaonline.org/articles/avicenna – dostęp 20 marca 2014

7. Avicenna: Abu Ali ibn Sina. Praca zbior. pod red. A. Zajączkowskiego. Warszawa 1953

8. Avicenna, Autobiografia, tłum. M. Gogacz – www.katedra.uksw.edu.pl/awicenna/autobiografia_awicenny – dostęp 13 grudnia 2013

9. E. Aziz, B. Nathan, J. McKeever, *Anesthetic and analgesic practices in Avicenna's Canon of Medicine*, “American Journal of Chinese Medicine”, Vol. 28, 2000, No 1, s. 147–151

10. M. Babnis, Wstęp, [w:] *Gdańsk i okolice: album widoków (XVI–XVIII wiek)*, Proszówki–Gdańsk 2010, s. 5–17

11. F. Bacchelli, Giovanni da Parma, [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, 2001, Vol. 56 przedr. w Dizionario Biografico – Treccani – dostęp GIOVANNI da Parma in Dizionario Biografico – Treccani [www.treccani.it/.../giovanni-da-parma_\(Dizionario-B...\)](http://www.treccani.it/.../giovanni-da-parma_(Dizionario-B...)) –dostęp 2 maja 2015

12. Before and after Avicenna. Proceedings of the First Conference of the Avicenna Study Group [Yale University 2001]. Ed. by David C. Reisman [...], Leiden–Boston 2003 – Before and After Avicenna: Proceedings of the First... <https://books.google.pl/books?isbn=9004129782> – dostęp 12 lutego 2014
13. Bernard de Gordon, exhibits.hsl.virginia.edu/treasures/bernard-de-gordon-1260-ca-1318/ dostęp 2 kwietnia 2014
14. A. Bertolacci, The reception of Avicenna in Latin medieval culture, [w:] *Interpreting Avicenna: Critical essays*, ed. by P. Adamson, Cambridge 2013, s. 242–269 – Interpreting Avicenna: Critical Essays <https://books.google.pl/books?isbn=0521190738> – dostęp 3 marca 2014
15. J. Bielawski, Życie i dzieła Awicenny, [w:] *Awicenna Abu Ali ibn Sina*. Praca zbior. pod red. A. Zajązkowskiego, Warszawa 1953, s. 74–112
16. K. Bilikiewiczowa, Collectanea ex Senatus Consultis. Wyciągi z uchwał Rady miasta Gdańska z lat 1604–1730 zawierające materiały do dziejów medycyny [w:] *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria B. Z. 5*, Warszawa 1961, s. 3–41
17. Biografia Awicenny, przeł. a arabskiego J. Bielawski, [w:] *Awicenna Abu Ali ibn Sina*. Praca zbior. pod red. A. Zajązkowskiego, Warszawa 1953, s. 208–215
18. J. Bitkowski, Położnictwo w Gdańsku od XVI do końca XIX wieku, „Archiwum Historii Medycyny”, T. 30, 1967, nr 2, s. 161–199
19. T. Borawska, *Studia medyczne w Padwie – Nicolaus Copernicus ... – copernicus.torun.pl › Biografia › Pobyt we Włoszech (1496–1503)* – dostęp 20 sierpnia 2015
20. C. E. Bosworth, Ziyjarids, *Encyclopaedia Iranica* – www.iranicaonline.org/articles/ziyarids – dostęp 24 stycznia 2014
21. P. Capparoni, Salernitana, scuola [w:] *Enciclopedia Italiana 1936. SALERNITANA, SCUOLA* in „Enciclopedia Italiana” – Treccani www.treccani.it/.../scuola-salernitana_Treccani – dostęp 3 lipca 2015
22. [Petrus Castellanus], *Vitae Illustrium Medicorum Qui toto orbe, ad haec usque tempora floruerunt. Authore Petro Castellano in Academie Lovaniensi Graecarum Literarum Professore, Antverpiae 1617*
23. *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Université de Paris et Universités des Départements*, Paris 1918
24. M. A.R. Chamsi–Pasha, H. Chamsi–Pasha, Avicenna’s contribution to cardiology, “Avicenna Journal of Medicine”, Vol. 4, 2014, No 1, s. 9–12
25. *Chronologia polska*. Praca zbior. pod red. B. Włodarskiego, Warszawa 1957

26. G. Coppola, G. Calogero, F. Guidi, Università, [w:] *Enciclopedia italiana (1937)* – [www.treccani.it/enciclopedia/universita_\(Enciclopedia...\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/universita_(Enciclopedia...)) – dostęp 10 sierpnia 2015
27. M.–T. d’Alverny, Translations and translators [w:] *Renaissance and renewal in the twelfth century*. Ed. by R. L. Benson, G. Constable, C. D. Lanham, Toronto 1991, s. 421–462 – Google – Renaissance and renewal in the twelfth century books.google.pl/books?isbn=0802068502 – dostęp 20 listopada 2014
28. M. Daniluk, Benedyktyni: wkład w cywilizację i kulturę, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 2, Lublin 1985, szp. 245
29. E. O. Dann, Topographie von Danzig, besonders in physischer und medizinischer Hinsicht, Berlin 1835
30. W. Daszkiewicz, Dziedzictwo uniwersytetu średniowiecznego – www.sapien-tiokracja.pl/index.php?option...uniwersytetu... – dostęp 18 sierpnia 2015
31. H. Denifle, Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400, Berlin 1885. (Die Universitäten des Mittelalters bis 1400; Bd. 1)
32. F. K. G. Duisburg, Versuch einer historisch–topographischen Beschreibung der freien Stadt Danzig, Danzig 1809
33. R. Dziura, E. Zając, Montpellier, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 13, Lublin 2009, szp. 224–225
34. Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy between 500 and 1500, ed. H. Lagerlund, London 2011, s. s. 522–527 – Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy between...books.google.pl – dostęp 24 sierpnia 2014
35. encyklopedia.pwn.pl/haslo/Uniwersytet-Paryski;3991439.html – dostęp 18 sierpnia 2015
36. étude des manuscrits de l’Articella (XI–XVIe – Biblissima www.biblissima-condorcet.fr/.../ludwi_zore_poster_r...;
37. J. Fedirko, Najznamienitszy profesor Akademii Krakowskiej Abu Ali al–Husajn ibn Abdallah ibn al–Hasan ibn Ali ibn Sina, „Alma Mater”, 2009/2010, nr 120–121, s. 28
38. A. Fidora, Dominicus Gundissalinus [w:] *Encyclopedia of medieval philosophy: philosophy between 500 and 1500*. Ed. by H. Lagerlund, London 2011, s. 274–276
39. P. Gach, Padwa (Padova): Uniwersytet, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 14, Lublin 2012, szp. 1108

40. M. Gerwing, Arnaldus de Villanova, [w:] *Encyclopedia of medieval philosophy: philosophy between 500 and 1500*. Ed. by H. Lagerlund, London 2011, s. 119–121
41. Ch. Goddemeier, Die Medizinschule von Salerno: Weg zur Wissenschaft, „Deutsches Ärzteblatt“, 2011, 108 (1–2), A–50 On–Line Ausg. [PDF] [www.aerzteblatt.de /.../ Die –Medizinschule–von–Salerno](http://www.aerzteblatt.de/.../Die-Medizinschule-von-Salerno) dostęp 9 lutego 2015
42. R. Gottheil, M. Seligsohn, ISRAELI, ISAAC BEN SOLOMON (ABU YA' UB IS A IBN SULAIMAN ALISRA'ILI; generally known as Isaac Israeli and sometimes as Isaac Israeli the Elder), – www.jewishencyclopedia.com/.../8297-israeli-isaac-b... dostęp 12 lipca 2015
43. J. G. Th. Grässe, Lehrbuch einer Literärgeschichte der berühmten Völker des Mittelalters oder Geschichte der Literatur [...]. 1. Abt., 2. Hälfte, Dresden und Leipzig 1839, s. 561
44. O. Günther, Geschichte der Marienbibliothek, [w:] *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*. Bearb. von O. Günther, Danzig 1921, s. 1–68
45. D. Gutas, Avicenna: biography, [w:] *Encyclopaedia Iranica*. Vol. 3, 1987, s. 67–70
46. D. Gutas, Medical theory and scientific method in the age of Avicenna[w:] *Before and after Avicenna. Proceedings of the First Conference of the Avicenna Study Group*. Ed. by D. C. Reisman with assistance of Ahmed H. al–Rahim, Leiden–Boston–Tokyo 2003, s. 145–162
47. R. Hajar, The articella. Heart Views [serial online] 2008 [cited2015 Aug 9];9:126–7 ; [PDF] – dostęp 10 lipca 2015
48. Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig. Bearb. von O. Günther, Danzig 1921. (Katalog der Danziger Stadtbibliothek; Tl. 5)
49. D. N. Hasse, The social conditions of the Arabic – (Hebrew) – Latin translation movements i medieval Spain an in the Renaissance {w:] *Wissen über Grenzen. Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*. Hrsg. A. Speer, L. Vegener, Berlin 2006, s. 68–87
50. G. K. Hasselhoff, Johannes von Capua und Armengaud Blaise als Übersetzer medizinischen Werke des Mamonides, [w:] *Wissen über Grenzen. Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*, Hrsg. A. Speer, L. Vegener, Berlin 2006, s. 340–356
51. J. Hauziński, Irańskie intermezzo. Dzieje Persji w średniowieczu (VII – koniec XV w.), Toruń 2008
52. J. Herbut, Klasyfikacja nauk, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, T. 9, Lublin 2002, szp. 64

53. Historia Gdańska. T. 1 do roku 1454. Pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1978
54. Historia Gdańska. T. 2: 1454–1655. Pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1982
55. Historia Gdańska. T. 3/1: 1655–1793. Pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1993
56. Historia medycyny pod red. T. Brzezińskiego. Wyd. 4, Warszawa 2004
57. P. K. Hitti, *The Arabic: a short history*, Washington 1996 – <https://books.google.pl/books?isbn=0895267063> – dostęp 8 sierpnia 2015
58. P. K. Hitti, *Dzieje Arabów*. Przeł. W. Dembski, M. Skuratowski, E. Szymański, Warszawa 1969
59. A. Jakubowski, Abu Ali ibn Sina i ego vremja, „Voprosy Istorii” 1952, 9, s. 87–110
60. J. Janssens, Ibn Sina (Avicenna) Latin Translation, [w:] *Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy between 500 and 1500*, ed. H. Lagerlund, London 2011, s. 522–527
61. P. Jaroszyński, Nauka, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 13, Lublin 2009, szp. 824
62. JOHANNES HISPALENSIS – JewishEncyclopedia.com – www.jewishencyclopedia.com/.../8726-johannes-hisp... – dostęp 24 września 2014
63. [A. J. L.] Jourdain, *Geschichte der Aristotelischen Schriften im Mittelalter*. Eine gekrönte Preisschrift von [...], Halle 1831. (Forschungen über Alter und Ursprung der lateinischen Uebersetzungen des Aristotels und über griechische und lateinische von den Scholastikern benutzte Commentare/ von [...]) – Google – Forschungen über Alter und Ursprung der lateinischen... books.google.pl/books?id=mv9LAAAAYAAJ – dostęp 25 września 2014
64. A. N. Kaadan, M. Angrini, To what extent was Montpellier, the oldest surviving medical school in Europe, inspired by islamie medicine – www.ishim.net/.../To%20What%20Extent%20was%20... [PDF} – dostęp 20 stycznia 2014
65. S. Kamiński, Filozofia [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 5, Lublin 1989, szp. 242
66. E. Kasjaniuk, Pneuma, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 15, Lublin 2011, szp. 874
67. *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*. Tl. 3. Bearb. von O. Günther, Danzig 1909
68. *Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatbibliothek, München*. Staatbibliothek CLM 3501 – 3661, von E. Rauer, München 2007

69. Katalog inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku. Oprac. H. Jędrzejowska, M. Pelczarowa, Gdańsk 1954
70. Katalog norm prawnych władz miasta Gdańska (XV–XVIII wiek). Oprac. M. Babinis, E. Penkalla, Gdańsk 2005
71. Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Oprac. W. Wiślocki, Kraków
72. M. S. Khan, Ibn Sina's treatise on drugs for the treatment of cardiac diseases, „Islamic Quarterly” 1983, Vol. 27, s. 49–55
73. A. Kiejza, Serce, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 18, Lublin 2013, szp. 6
74. E. Kloss, Die sanitären Zustände im alten Danzig, [w:] *Sammelwerk der gesundheitlichen Fürsorgeeinrichtungen usw. im Gebiet der Freien Stadt Danzig*, Düsseldorf [1928], s. 11–15
75. W. Kolecki, J. Stryjecki, Galen (Galenus Claudius), [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 5, Lublin 1989, szp. 814–815
76. P. O. Kristeller, La scuola di Salerno, il suo sviluppo et il suo contributo. Alla storia della scienza. Appendice al fasc. 1–4 della Rassegna Storica Salernitana; An. 16, 1955
77. Z. Krzyszowski, Studium generalne, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 18, Lublin 2013, szp. 1085–1086
78. S. Longosz, Flavius Magnus Aurelius Casiodorus, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 8, Lublin 2000, szp. 946–949
79. G. Löschin, Danzig und seine Umgebung, Danzig 1836
80. S. M. A. Madineh, Avicenna's Canon of medicine and modern urology: part I: bladder and its diseases; part II: bladder calculi; part III: other bladder diseases; part IV: normal voiding, dysuria, and oliguria, „Urology Journal”, Vol. 5, 2008, No 4, s. 284–293; Vol. 6, 2009, No 1, s. 63–68, No 2, s. 138–144, No 3, s. 228–233
81. Mały słownik kultury świata arabskiego. Red. J. Bielawski, Warszawa 1971
82. Medicine – Wikipedia, the free encyclopedia en.wikipedia.org/wiki/Medicine.
83. Medieval Manuscripts: The Articella – <https://www.nlm.nih.gov/hmd/medieval/articella.html> – dostęp 3 sierpnia 2015
84. M. Michalak, Referat wygłoszony podczas panelu dyskusyjnego Orient w Świecie – Świat w Oriencie: Iran w odsłonach, na Uniwersytecie Warszawskim 30 marca 2006 roku – dostęp 10 grudnia 2013

85. K. Migoń, Z dziejów recepcji piśmiennictwa arabskiego. Lekarz–arabista Piotr Kirsten, „Kwartalnik Nauki i Techniki”, T. 11, 1966, nr 3, s. 229–239
86. L. Moulinier, La science des urines de Maurus de Salerne et Mauri ineditis, Salerno 2004, s. 1 – halshs – 00608966 – version 1 – 22 Sept. 2011
87. S. R. A. Perw z, Ibn Sina’s medical works, “Indian Journal of History of Sciences” 1986, Vol. 21, s. 297–314
88. P. Pioreschi, Medieval medicine, Omaha 2003, s. 369–370 – Medieval Medicine – Plinio Pioreschi – Google Books books.google.com/.../Medieval_Medicine.html?id=w... dostęp 2 maja 2015
89. G. Procacci, Historia Włochów, Warszawa 1983
90. Prussia scholastica: Die Ost– und Westpreussen auf den mittelalterlichen Universitäten. Gesamm. von M. Perlbach, Leipzig 1895
91. F. Rahman, Avicenna: Psychology, Encyclopaedia Iranica Vol. 3, 1987 s. 83–84
92. R. A. Rebollo The Paduan School of Medicine: medicine and philosophy in the modern era [pdf] – <http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S0104-59702010000200003&s...> – dostęp 14 czerwca 2014
93. D. C. Reisman, A new standard for Avicennas studies, “Journal of the American Oriental, Society”, Vol. 122, 2002, No 3, s. 562–577
94. J. Reychman, Awicenna w Polsce, [w:] *Awicenna Abu Ali ibn Sina*. Praca zbior. pod red. A. Zajczkowskiego, Warszawa 1953, s. 188–207
95. Salerno, [Autorzy]: L. Franciosa [i in.] [w:] *Enciclopedia Italiana (1936)*. Salerno in „Enciclopedia Italiana” – Treccani www.treccani.it/enciclopedia/Salerno_Treccani – dostęp 3 lipca 2015
96. B. Skarżyński, Awicenna jako lekarz i przyrodnik, [w:] *Awicenna: Abu Ali ibn Sina*. Praca zbior. pod red. A. Zajczkowskiego, Warszawa 1953, s. 113–154
97. B. Składanek, Historia Persji, T. 2. Od najazdu Arabów do końca XV wieku, Warszawa 2008
98. S. Sokół, Wędrowni operatorzy w Gdańsku w XVI i XVII wieku, „Rocznik Gdański” 1956/57, T. 15/16, s. 224–246
99. S. Sokół, M. Pelczarowa, Księgozbiór gdańskich lekarzy Krzysztofa i Henryka Heyllów, Gdańsk 1963
100. S. Soucek, A history of Inner Asia, Cambridge 2000 – A History of Inner Asia – Svat Soucek – Google Books books.google.com/History/Asia/General

101. T. Stefaniuk, Miejsce Awicenny w historii nauki islamskiej, [w:] *Szkice z nauk o zdrowiu*, red. E. Anczyk, T. 2, Sosnowiec 2010, s. 41–55 – [PDF] Miejsce Awicenny w historii nauki islamskiej – Lublin [bacon.umcs.lublin.pl/.../Stefaniuk%20T.,%20Miejsce %20Awicenny...](http://bacon.umcs.lublin.pl/.../Stefaniuk%20T.,%20Miejsce%20Awicenny...)
102. A. Szarszewski, Medycyna i jej więzi z Gdańskim Gimnazjum Akademickim, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie. T. 5: Źródła i artykuły*, Gdańsk 2012, s. 81–90
103. C. Taracha, Toledo, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 19, Lublin 2013, szp. 629–630
104. J. Thorwald, Dawna medycyna, jej tajemnice i potęga: Egipt, Babilonia, Indie, Chiny, Meksyk, Peru, Wrocław 1990
105. E. Tuisl, Die Medizinische Fakultät der Universität Wien im Mittelalter: von der Gründung der Universität 1365 bis zum Tod Kaiser Maximilian I 1514, Göttingen 2014 – Die Medizinische Fakultät der Universität Wien im... <https://books.google.pl/books?isbn=3847003305> – dostęp 12 czerwca 2015
106. J. Tylka, Psychosomatyka: wybrane zagadnienia z teorii i praktyki, Warszawa 2000
107. UKD–UDC Summary www.udcc.org/udc.summary/php/index.php?ang =pl.
108. Uniwersalna klasyfikacja dziesiętna. Publikacja nr UDC–PO58 autoryzowana przez Konsorcjum UKD nr licencji – 2005/06. (Tablice oprac. T. Turowska, J. Hys, J. Kwiatkowska), Warszawa 2006, 446 s.
109. S. Van Riet, Avicenna: the impact of Avicenna’s Philosophical works in the West, [w:] *Encyclopaedia Iranica* Vol. 3, 1987 s. 104–107
110. R. Veit, Der Arzt Andrea Alpago und sein medizinisches Umfeld im mamlukischen Syrien, [w:] *Wissen über Grenzen. Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*. Hrsg. A. Speer, L. Vegener, Berlin 2006, s. 305–316
111. R. Veit, Quellenkundliches zu Leben Und Werk von Konstantinus Africanus, s. 121–152 – www.mgh-bibliothek.de/dokumente/a/a_107732.pdf – dostęp 30 maja 2015
112. A. Vetulani, Bolonia: Uniwersytet , *Encyklopedia katolicka*. T. 2, Lublin 198 , szp. 768–769
113. R. Villano ,Pharmacopoeias from the Ducky of Naples to Kingdom of the Two Sicilies, [PDF] *Pharmacopoeias from the Ducky of Naples to ...* – ISHP www.hist-pharm.org/ISHPWG%20Italy.pdf – dostęp 10 lutego 2015

114. W. A. G. [krypt.] Avicenna, [w:] The Biographical dictionary of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge. Vol. 4, London 1844 s. 310–316
115. W cieniu klasztoru dominikanów. Pod red. A. Gołembnika, Gdańsk [ok. 2002],
116. U. Weiser, Avicenna: the influence of Avicenna in medical studies in the West, [w:] *Encyclopaedia Iranica*. Vol. 3, 1987, s. 107
117. WHO Traditional Medicine Definitions www.who.int/medicines/areas/.../definitions/en/
118. S. Wielgus, Z obszarów średniowiecznej myśli islamskiej, żydowskiej i chrześcijańskiej, Płock 2002
119. Wissen über Grenzen. Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter. Hrsg. A. Speer, L. Vegener, Berlin 2006 – Wissen über Grenzen: arabisches Wissen und lateinisches... <https://books.google.pl/books?isbn=3110189984>
120. J. Wróbel, Medycyna [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 12, Lublin 2008, szp. 404–416
121. A. Zajączkowski, Awicenna i jego epoka [w:] *Awicenna: Abu Ali ibn Sina*. Praca zbior. pod red. A. Zajączkowskiego, Warszawa 1953, s. 7–73
122. E. Zarosa, Salerno, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 17, Lublin 2012, szp. 916
123. J. H. Zedler, Grosses vollständiges Universal–Lexicon aller Wissenschaften und Kunste, Bd. 43, szp. 1071 – digit. Die Deutsche Forschungsgemeinschaft – www.zedlerlexicon.de/index.html?c=blaettern&seitenzahl=594&bandnummer=43&view=150&b=de
124. W. F. Zerneck, Neuester Wegweiser durch Danzig und dessen Umgegend. Eine alphabetisch geordnete Schilderung alles Desjenigen, was in und um Danzig merkwürdig aber in irgend einer Beziehung interessant ist. Mit Anhang [...], Danzig 1842
125. J. Zieliński, Historia chirurgii regionu gdańskiego w latach 1945–1991. Rozprawa doktorska, Gdańsk 2000
126. S. Zięba, Awerroes, Ibn Ruszd, Abul–Walid Muhammad ibn Ahmed ibn Muhammad, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 1, Lublin 1985, szp. 1180–1181
127. U. Żegleń, Gerard z Kremony, [w:] *Encyklopedia katolicka*. T. 5, Lublin 1989, szp. 994